

G U S T A V P I A S E K
Varaždin

Brojni su istraživači proučavali prošlost Varaždina i usput bilježili podatke bogate povijesti zdravstvene kulture toga grada. Pokušao sam ih što više prikupiti i uz izvore koje sam našao u arhivu dobiti sliku zdravlja grada od njegove najstarije dobi. Svjestan sam da mnogo toga nisam obuhvatio, to je ujedno poticaj drugima da me nadopune.

Odajem štovanje onima koji su mukotrpnim radom otkrivali povijesne istine, svima koji su mi bilo kako pomogli izražavam svoju zahvalnost.

Z D R A V S T V O V A R A Ž D I N A D O K O N C A 1 9 . S T O L J E Č A

GESUNDHEITSWESEN IN DER STADT VARAŽDIN BIS ZUM ENDE DES 19. JHS.

Der Autor schildert die Entwicklung des Gesundheitswesens in der Stadt Varaždin seit den ältesten zugänglichen Angaben (13. Jh.) bis zum Ende des 19. Jhs. Der Stoff wird in drei Abschnitte eingeteilt: 1. Hospitale und Krankenhäuser, 2. Apotheken und Apotheker, 3. Ärzte und öffentliches Gesundheitswesen.

In jedem von angeführten Abschnitt werden, nebst den Beschreibungen in chronologischer Reihenfolge und den Darstellungen der mit dem Thema verbundenen Personen, auch andere Ereignisse und Personen, die den Verlauf des Gesundheitswesens oder seine Folgen beeinflusst haben, erwähnt. Er werden nebst zahlreichen Namen auch die Faximile der wesentlichen Dokumente und andere Ereignisse, die für den Standard des Gesundheitswesens der geschilderten Zeit von Bedeutung sind, angeführt.

Als Beweismittel wurden nebst den Angaben aus der bestehenden Literatur auch die zahlreichen archivalischen Unterlagen und die Angaben aus der Lokalpresse seit ihrer Bestehen benutzt.

Hospitali i bolnice

I u Varaždinu, kao i u ostaloj Evropi, počeci službene medicine vezani su uz razne crkvene redove, pa se i u Varaždinu medicina najprije razvija u samostanima⁽²⁾. Po jednim podacima kralj Andrija II. nije značajan za Varaždin samo zbog toga što je

gradu dao povelju slobodnog kraljevskog grada^(1, 2, 3), nego i zbog toga što je još kao herceg doveo ivanovce u Hrvatsku⁽⁴⁾ i u Varaždin⁽¹⁾. Ovi su se »milites S. Johanni Hierosolimyti«^{(5)*}, redovnici u crkvenim plaštevima i bijelim osmerokutnim križem na prsima (cruciferis), dijelili u tri kategorije: vitezove ratnike, svećenike i one koji su se brinuli za nemoćne, putnike i bolesne⁽⁴⁾. Ivanovci, hospitalci, križari ili maltežani (prema kasnijem sjedištu na otoku Malti) – nazivali su ih još i križnici⁽⁵⁾ – došli su u Varaždin između 1197. i 1200. godine⁽¹⁾. Godine 1200. već imaju u Varaždinu svoj samostan, crkvu i hospital (ksenodohij)⁽¹⁾. U okolici su grada imali ogromne posjede. Posjedovali su imanja: Bela, Radovan, Cerje Tužno, Cerje Srednje, Cerje Nebojse, Cerje Gornje, Ivanec i Pahinsko. Ivanec je dobio ime po njima⁽⁶⁾. Spominje se i selo Kućan koje im je darovao herceg Andrija⁽²⁾. Nakon provala Mongola 1241. godine ostaje Varaždin popaljen, a ivanovci nestaju iz Varaždina. Ruševine njihovog samostana i hospitala nasljeđuju franjevci godine 1244. te ih popravljaju i obnavljaju. Podižu i crkvu i posvećuju je u spomen ivanovcima sv. Ivanu Krstitelju. Franjevci nastavljaju karitativno-medicinski rad ivanovaca-hospitalaca i otvaraju bolnicu, poslije i ljekarnicu, najprije za vlastite potrebe (infirmarij), a kako je bilo nemoguće odoljeti traženjima građana, primaju na liječenje i vanjske bolesnike⁽²⁾.

Po drugom podatku ivanovaca uopće nije bilo u Varaždinu. Franjevci su došli u Varaždin između g. 1239. i 1270., ovdje se nastanili i osnovali samostan, najprije mali i skromni koji su vremenom povećavali i dali mu bolji izgled. Samostan je uz sjevernu stranu franjevačke crkve, istočno i južno od nje je bilo groblje. Isti izvor navodi da je u XV. stoljeću na početku današnjeg Franjevačkog trga u blizini crkve postojao hospital (ksenodohij), no taj nije ni u kakvoj svezi s ivanovcima niti su ga preuzeli franjevci od njih. Nakon odcjepljenja hrvatskih franjevačkih samostana od ugarske provincije na zasjedanju u Ormožu 6. siječnja 1662. donesen je zaključak da se u varaždinskom franjevačkom samostanu treba podići infirmarij kamo će dolaziti stari i nemoćni te bolesni redovnici i iz drugih samostana. Troškove njihova liječenja snosili bi matični samostani⁽⁷⁾.

I grad se razvijao i povećavao pa se uz ostale brige za građane pojavljuje i briga za njihovo zdravlje. Nastaje potreba organiziranja zdravstvene djelatnosti. Godine 1457. spominje se jedan hospital, ali nije sigurno gdje je bio⁽²⁾. Možda je to onaj u blizini franjevačke crkve? O postojanju takve institucije upućuje podatak prema kojem je u gradu živio neki Hans Schuster koji je imao titulu »spitalmeister«⁽⁸⁾, no nije sigurno da li je taj spitalmeister bio uopće zdravstveni djelatnik.

Definirati pojam hospitala veoma je teško. Teže tim više jer takvih institucija danas nema pa se ne uživljavamo u shvaćanje njihovih funkcija i namjena. Postojali su i na istoku i na zapadu. Na zapadu ih se naziva »domus dei« (božja kuća), »domus hospitalitatis« (kuća gostoprinstva), poslije kraće »hospital« iz čega je, kada im je jasnije diferencirana djelatnost, izvedena riječ »spital«. Na istoku ih zovu ksenodohij (grčka riječ ksenodohija označava primanje stranaca i gostiju). Funkcija hospitala, kakvi su bili od dana kad smo za njih saznali, može se opisivati i na kraju ipak nećemo u potpunosti shvatiti njihovu bit. Bile su to institucije osnovane najprije od raznih redova pa su se zato i nalazile uz crkve i samostane. U njih bi navraćali putnici, siromasi i drugi prolaznici. Često su radi toga smješteni u blizini gradskih vrata. Nisu to bile bolnice, mada su se u njima nalazili i bolesnici, niti ubožnice, iako su u njih svraćali beskućnici. Služili su »pro recreatione debilium, consolatione infirmorum et receptione quorumvis viatorum. Item infirmi, pauperes, peregrini nec non alii transientes caritative recipiuntur«⁽⁹⁾. **Mnogo poslije preformirale su se te institucije u mjesta prvenstveno namijenjena liječenju bolesnika, u prave bolnice. Institucija hospitala neosporno je vezana za čovjekoljubivost i karitativnu djelatnost. To je i razlog zbog kojeg su ih u davnini osnivali crkveni redovi čija je namjena bila humanitarno-karitativna. Strožim diferenciranjem u novije vrijeme na socijalne i zdravstvene ustanove u užem smislu riječi nestaju institucije starih hospitala. Međutim u

intimi pojedinaca teško je dijeliti čin milosrđa od čina liječenja, pa se i danas događa da se socijalno ugrožena osoba nađe u bolnici mimo svih medicinskih indikacija. To je atavistička intimna povezanost sa starim hospitalima!

Institucija hospitala ili ksenodohija ima u Varaždinu sjajnu i daleku tradiciju. Isključujući one osnovane od crkvenih redova, znademo za njihovo postojanje i djelovanje od polovice XV. stoljeća. Logički je za pretpostaviti da su i prije postojali, pa je socijalno-zdravstvena briga za građane Varaždina, stara već preko pet stoljeća.

Iz gradskih se zapisnika, kao i iz drugih dokumenata, vidi da se hospitalima u gradu poklanjala posebna pažnja. Imali su obično kakav posjed, a poslije i vlastite kmetove i od toga se izdržavali. Stićenici bi u hospitalima dobivali besplatno stan (nazivalo ih se hospites – gosti), dok su si odjeću i hranu morali sami pribavljati. Zahvaljujući upravo posjedima koje su imali, varaždinski su hospitali davali svojim stanovnicima (nazivali su ih i inquilini) besplatno kruh i nešto mesa⁽¹⁰⁾. Grad se brinuo za svoje hospitale i time što im je dodjeljivao dio novca dobivenog prodajom nekretnina onih građana koji su umrli bez nasljednika. Za vrijeme gradskog suca Franje Sveršića dodijeljeno je hospitalu 12 forinti nakon smrti jednog građanina umrlog bez nasljednika i čija je kuća bila prodana⁽¹¹⁾. Povremeno bi hospitali dobivali veće ili manje svote novca bogatih pojedinaca (legati)^(12, 13) ili bi im se doznačio kakav iznos koje zaklade⁽⁴⁾. Događalo se da su naročito udovice prodale svoj posjed i predale sav novac hospitalu pa došle onamo živjeti. Ako se našlo nekog koji bi svojevolumno podizao cijenu robi na sajmu ili se služio neispravnim mjerama, vlast je plijenila svu robu i prodala je, a dio dobivenog novca davala hospitalu. Kada bi hospital raspola-gao kakvim viškom neangažiranog novca, posuđivao bi ga zainteresiranima uz kama-te do 6%⁽¹¹⁾. U slučaju većih šteta ili nesreća koje bi zadesila hospital grad je priska-kao u pomoć. Poznato je da je 11. travnja 1592. g. izgorio hospital. Da bi ga ponovno osposobio, grad je već 27. travnja iste godine dodijelio pomoć u iznosu od 21 forinte tadanjem upravitelju Ivanu pl. Rukelu⁽¹⁵⁾.

Hospitalom je upravljao »magister hospitalis« ili »magister xenodochii« (glavar nemoćnice) koji se birao za tu funkciju svake godine prve nedjelje iza blagdana sv. Tri kralja (6. siječnja)⁽¹¹⁾. Upravitelj nije bio liječnik niti je morao biti zdravstveni djelatnik. Godine 1588. je to bio plemić Ivan Taclin, 1592. Ivan pl. Rukel, 1593. mesar Petar Vitković, 1594. Petar Cafuk, 1599. Andrija Takač, 1600. i 1601. Đuro Coklić, a 1602. Nikola Dihtić⁽¹⁵⁾. Funkcija upravitelja hospitala je bio položaj na koji se postavljal o ugledne osobe. Petar Vitković, koji je bio magister hospitalis 1593. godine, izabran je iduće godine za gradskog suca⁽¹¹⁾, a Ivan pl. Rukel, čije se prezime pisalo i kao Rwkely, odnosno Rwkell i Rukkely, bio je gradski sudac 1593., 1598., 1599., 1600., 1602., 1603., 1613. i 1614. godine, dakle osam puta⁽¹⁵⁾.

Godine 1749. spominje se postojanje velikog i malog ksenodohija u blizini crkve sv. Florijana⁽¹⁶⁾, crkva je sagrađena godine 1669.⁽¹⁷⁾, a znademo da je na mjestu ili u neposrednoj blizini sadašnje zgrade na Franjevačkom trgu br. 6 sagrađene između 1791. i 1795. postojao jedan hospital⁽¹⁾.

Grad je svojim službenicima davao plaću dijelom i u naravi. To je bilo moguće jer je općina grada posjedovala vlastita polja i vinograde, a primala je razne daće i podavanja u naturi od svojih kmetova koji su živjeli u Svibovcu, Žabniku, Sračincu i Knegincu. O Božiću je »špital-meštar« (magister hospitalis) Ivan Taclin dobio od grada jednog kopuna i 4 kruha, dok su stanovnici hospitala dobili dva voza ogrjevnih drva. Varoški je sudac Blaž Škrinjarić istog dana dobio voz ogrjevnih drva, 6 kopuna i 8 kruha⁽¹¹⁾.

Godine 1693. započinj u franjevci gradnjom zgrade u dvorištu svog samostana i u prizemlju te novogradnje smještena je ljekarna koju je varaždinski ljekarnik Korziski donio u samostan 1677. g. kada se zaredio. Na katu iste zgrade načinjena je bolnica za redovnike.

Slika 1. – Zgrada u kojoj je bila smještena franjevačka ljekarna 1693. g.

O do sada spomenutim hospitalima u Varaždinu imamo danas samo sačuvane zapise. Na žalost ni jedna zgrada nije sačuvana niti išta od njih osim spomenute zgrade franjevačke apoteke i bolnice.

Nakon katastrofalnog požara Varaždina 1776. godine, pri čemu je izgorjelo više od polovice kuća u gradu^(1, 18), sagrađen je novi hospital neposredno uz crkvu sv. Florijana. Ta velika jednokatnica stoji još i danas u Nazorovoj ulici.

Na zgradi je pri obnavljanju žbuke prekriven natpis koji se nalazio iznad ulaznih vrata. Preostao je samo vitičasti okvir, a natpis je glasio: »Xenodochium civicum liberae regiae civitatis Varasdiensis ex fundamentis erectum 1776., renovatum 1827. et 1903.«^(19, 20). *U prizemlju i katu zgrade nalazi se prema dvorištu uzdužni hodnik iz kojeg se ulazi u sobe. Svaki je stanar tog ksenodohija imao svoju sobu. Nasuprot ulazu u svaku sobu nalazi se u zidu hodnika po jedna niša zatvorena drvenim vratima providenim ventilacijskim otvorima i to je služilo za smočnicu. U prizemlju i u katu

nalazila se po jedna kuhinja koju su »hospites xenodochii« (stanovnici ksenodohija) mogli zajednički koristiti. Svakom se stanaru željela omogućiti što veća individualnost*. Građani su tu zgradu nazivali Bürgerspital⁽²⁰⁾.

Još je jedan hospital postojao u Varaždinu. U sadašnjoj Prešernovoj ulici, nekadašnji broj 10, postojala je prizemnica na kojoj je u trokutastom izdignuću nad ulazom stajao natpis: »Krankenhaus des Armen-Instituts MDCCCXXXIX«. Zgrada je srušena 1982. godine.

Ovdje se prvi put susrećemo s nazivom »bolnica«. Iako se radilo o hospitalu, nemocnici, građani su je smatrali bolnicom pa još i danas stari Varaždinci tu ulicu nazivaju Bolnička ulica. Na mjestu srušenog hospitala i u okolici danas su izgrađene stambene višekatnice. Sva nastojanja autora da se zgrada hospitala u Prešernovoj ulici kao starina sačuva i koristi kao društveni objekt zdravstvenih djelatnika ili koju drugu svrhu bila su uzaludna. Tadašnja vlast nije imala razumijevanja za to. Zgrada u Nazorovoj ulici 26. sada je stambeni objekt.

Postojanje hospitala u Varaždinskim Toplicama spominje Čabrijan i kaže da se nalazio uz školu koja se spominje 1696. godine⁽²¹⁾.

Slijedeća je etapa razvoja bolničke službe i bolničke zdravstvene djelatnosti otvaranje opće bolnice u zgradi koja i sada postoji u Trenkovoj ulici br. 48.

Sve do polovice XIX. stoljeća Varaždin nije imao bolnicu. Teško je pretpostaviti kada bi se otvorila bolnica u Varaždinu da to građani nisu samoinicijativno načinili. Godine 1828. osnovano je u gradu humanitarno društvo »Varaždinska dobročinstva složnost«. Društvo je imalo statut potvrđen od kralja, a namjena mu je bila pomagati

Slika 2. – Gradski hospital (»Bürgerspital«) iz 1776. g. u Nazorovoj ulici br. 26.

Slika 3. – Gradski hospital (»Krankenhaus«) u Prešernovoj ulici iz 1839. g., srušen 1982.

sirotinju, otpuštene kućne pomoćnice i brinuti se za siročad. Kao prvo namjeravalo je otvoriti bolnicu u kojoj bi se mogli liječiti svi građani bez obzira na vjeru ili društveni položaj. Imućniji bi plaćali korištenje bolnice, siromasi bi se liječili besplatno. Ta je ideja ostvarena 16. kolovoza 1859. kada je vladinom odlukom društvu dozvoljeno otvoriti bolnicu. To je prva opća bolnica u Varaždinu. Vlasnik je bolnice bilo društvo. Prema pravilima društva bolnicom je upravljao inspektor i ekonom bolnice. Za svakodnevnu brigu oko bolesnika kao i za sve poslove unutar bolnice i oko nje brinuli su se jedan bolničar i jedna bolničarka, a medicinsku brigu i liječenje bolesnika obavljao je liječnik, doktor medicine kojemu je pomagao kirurg kao pomoćnik. Liječnik i kirurg su obavljali svoj posao dobrovoljno i besplatno, dok su bolničar i bolničarka bili plaćeni. U bolnicu su se primali svi građani podjednako, a sirotinja besplatno. Bolesnici su za vrijeme boravka u bolnici imali stručnu njegu i liječničku pomoć te lijekove, hranu, bolesničko rublje, postelju i posteljinu⁽²²⁾. Bolnica je imala 15–20 postelja⁽²³⁾.

Potaknuta najvjerojatnije inicijativom građana, koji su kao članovi društva osnovali bolnicu 1850. g., gradska općina otkupljuje dvokatnu zgradu na uglu sadašnje Vrazove i Hinkovićeve ulice i u njoj otvara 1866. godine »Javnu i sveopću bolnicu«. Time prestaje radom bolnica u Trenkovoj ulici. Od tada je ta zgrada privatna stambena kuća.

Zgrada bolnice na uglu Vrazove i Hinkovićeve ulice nije od prvog dana odgovarala svojoj svrsi ni unutarnjim rasporedom, općim higijenskim prilikama, sanitarijama, vodom, niti lokacijom. Bolesnici su bili izloženi smradu i molestantima iz baru-

Slika 4. – Zgrada prve bolnice u Varaždinu iz 1859. g.

Bolnica u Varaždinu. — Kranfusbau in Hospital.

IZKAZ (Ausweis)

vrhu dolje imenovane u Varaždinskoj bolnici godine 1866 liječene i hranjene osobe.
über nachbenannte im Varaždiner Kranfusbau im Jahr 1866 ärztlich behandelt und verpflegt Individuen.

Boli Zeit	Ime i prezime boles- nika	Rodno mjesto, kotar, lo- panija, krunčina, doba, stanovnik, stadi i vani	Vrst bolesti	Dan Einget. bei Tage		B. Menge	I. Menge	u to samo pialtino getränktes Getränk	Ostaje na doga u ausst. vr.	Dati istofen ihneerhalten od palken di je amer!	Opisak Krankheit
				U kr.	U kr.						
1866 1. 12.	Witman Harden	iz Travnice, kotar Travnice, krunčina Bardubitzke 38 god. star. u. Kr. u. ad. gym. Stuga	Shleg. 29/ 84 m. 10. 84 gubim 1866	63	49.	20	87	..	20	37	schleim.
Nositelj Opisak		L. 1866 186		Istina 1866		L. 1866 186		L. 1866 186		L. 1866 186	

J. ...
Bolnicki pomožnik
Ter Kranfusbau-Verwalter.

Slika 5. – Otpusnica iz bolnice iz godine 1866.

Slika 6. – Zgrada prve javne bolnice u Varaždinu iz 1866. g.

ština u grabištima starog grada koji se nalazi nasuprot toj zgradi. Nepostojanje kanalizacije zahtijevalo je sakupljanje fekalija iz jednog nužnika u bačve («lagve») i tako ih odstranjivati jer je prijetila opasnost da se zagade bolnički zdenci. Iz drugog se nužnika otpad ipak razlijevao po dvorištu. Poteškoća je i sa zaposlenim zdravstvenim osobljem. Gotovo ni jedan od njih nije bio školovan. Iz izvještaja gradskog fizika se vidi da bolnica još 1872. g. nije bila opskrbljena potrebnim instrumentima. Duševni bolesnici nisu imali odijeljeni dio zgrade, nego su se nalazili u susjednim sobama pa je njihova vika smetala druge bolesnike. Dvorište bolnice nije se moglo koristiti za šetnje i osvježenje bolesnika već i zbog toga što je gradska općina imala u tom dvorištu skladište ogrjevnih drva⁽³⁰⁾. Radi svega toga počelo se razmišljati o gradnji zgrade isključivo namijenjene za bolnicu. Entuzijazam je za gradnju nove bolnice donekle pokoleban 1895. godine kada je otvorena na kraju Optujske ulice nova vojna (četna) bolnica. Protivnici gradnje nove bolnice su tvrdili da će postojeća potpuno zadovoljavati uz neke adaptacije tim više što je od sada neće koristiti vojska, a onih 70 postelja koliko u njoj ima ionako nikada nisu popunjene⁽²³⁾. Ipak je ideja i želja za novom bolnicom pobijedila!

30. svibnja 1895. g. kupuje grad od obitelji Hirschrodt kuću i zemlju veličine 3 rali i 585 četvornih hvati. Ovo se nalazilo na kraju ondašnje Miličke ulice, sada Ulica braće Radića br. 57.

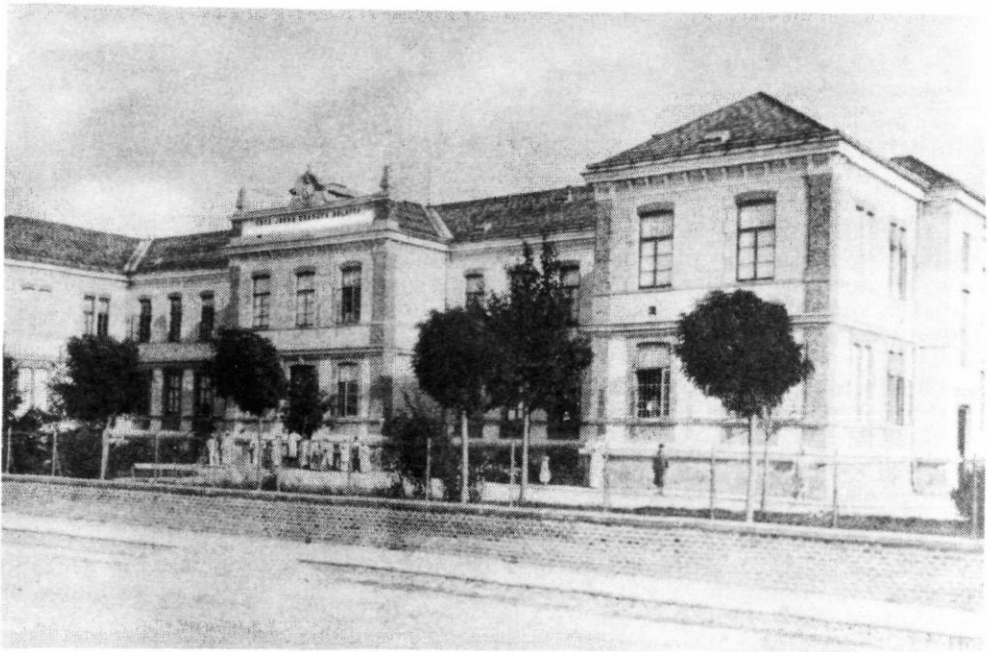
Namjena je bila tu kuću adaptirati, a na okolnom zemljištu graditi vojarnu. Željelo se kupiti i tkz. »župni majur«, posjed u tadanjoj Kapucinskoj, sada Milkovićevoj ulici, i na tom mjestu graditi bolnicu. Vlasnik župnog majura bio je Duhovni stol u

Zagrebu koji nije pristao na prodaju zemljišta, pa je gradska općina odlučila graditi bolnicu na zemljištu kupljenom od Hirschrodta, prethodno predviđenom za gradnju vojarne. Uz nekoliko korekcija osiguran je iznos od 120.000 forinti. Bolnica je dovršena i svečano otvorena 22. listopada 1898. godine s malim zakašnjenjem od predviđenog roka i 22 dana kasnije od datuma napisanog na mramornoj ploči postavljenoj u ulaznom hodniku bolnice.

Bolnica je bila najsuvremenije opremljena. Imala je električnu rasvjetu, centralno grijanje i vodu u svakoj sobi. Građena je bila za 80 postelja, a u nuždi u nju se mogla smjestiti stotina. Glavna je zgrada bila katnica. U prizemlju su bili kirurški bolesnici, na katu svi ostali uključujući i roditelje. Uz tu je glavnu zgradu bila vezana hodnikom »zgrada za kuhinjstvo« gdje je bila kuhinja, spremnice, blagovaonica za časne sestre i dvije bolničke sobe: jedna za oboljele od svraba, a druga za duševne bolesnike. Ispod nje je bio veliki podrum.

Potpuno je bio odvojen paviljon za zarazne bolesti s 10 postelja u kojem se u nuždi moglo smjestiti i 14.

U dvorištu je bila ledvenica, zdenci, mjesto za dispoziciju otpadaka i vrt. Postojala je i mrtvačnica. To je jedina zgrada koja se gotovo nepromijenjena (osim nešto novijeg inventara) koristila do nedavno. Zarazni je paviljon u dva navrata restauriran. Najprije je u njem bio nakon preuređenja odjel za dječje bolesti, kuća je podignuta na kat, zatim je ponovno preuređena i povećana i dalje kao dječji odjel. U najnovije je vrijeme u toj zgradi ravnateljstvo sa svim službama. I glavna je zgrada proširena. Prva je adaptacija izvršena 1914. g. kada su dograđena bočna krila, a ekonomska zgrada podignuta na kat. Unutrašnjost je često mijenjana, no izvana se još razabire njen prvobitni izgled⁽²⁵⁾. U toj je zgradi sada smještena poliklinika.

Slika 7. – Javna gradska bolnica u Varaždinu iz 1898. g.

Slika 8. – Zgrada Doma zdravlja Varaždin.

U velikom bolničkom dvorištu koje je vremenom nastao park podignuti su naknadno brojni bolnički paviljoni, no razvoj bolničkih djelatnosti bio je brži od mogućnosti izgradnje novih zgrada pa su se neke djelatnosti nalazile smještene u gradu u raznim kućama. Tako je djelatnost za zarazne bolesti, interne bolesti, klinički laboratorij i rodilište bilo neko vrijeme u zgradi kapucinskog internata u Milkovićevoj ulici.

Rodilište se osim u zgradi kapucinskog internata neko vrijeme prije useljenja u vlastitu zgradu u bolničkom krugu nalazilo u zgradi Hrvatskih željeznica u Kolodvorskoj ulici.

Posljednja od bolničkih djelatnosti – djelatnost za očne bolesti – preseljena je u bolnički krug i smještena u zgradu već izgrađenu za kirurške bolesti (zgrada novog kirurškog odjela) iz zgrade Doma zdravlja gdje se je nalazila od svog osnutka.

Hirschrodtova je kuća bila najprije uređena za stan primarnog liječnika bolnice. Nešto je vrijeme u njoj bila poslije stanica za epidemiološke bolesti, do nedavne djelatnost za osiguranje krvi i krvnih derivata Medicinskog centra. Momentalno se ondje nalazi služba hitne pomoći.

Nedaleko Novog Marofa, u selu Moždencu, osnovala je supruga grofa Erdödyja privatnu bolnicu namijenjenu za liječenje stanovnika onog kraja. Ta je Luisa Erdödy vrlo značajna osoba za zdravstvo Varaždina i okolice kao i za humanitarnu djelat-

nost u tom kraju. Bila je pokroviteljica – što znači donatorka – društva »Varaždinska dobroćinstva složnost«, društvu koje je osnovalo prvu bolnicu u Varaždinu^(22, 26), prva je dala novčanu pomoć za osnivanje »Društva za prehranu uboge školske mladeži varaždinskih pučkih škola« u iznosu 10.000 kruna, 17. listopada 1890. otvorila je u župnom dvoru u selu Madžarevu kuhinju za prehranu školske djece u kojoj se dnevno kuhalo na njezin trošak 170 toplih obroka i dijelilo djeci⁽²⁶⁾. Osim u selu Madžarevu otvorila je kuhinju za školsku djecu i u selu Remetinec također na području Erdödyjevog imanja⁽²⁷⁾.

Bolnica u Moždencu pokraj Novog Marofa otvorena je 28. svibnja 1890. godine, vodili su je u početku vlastelinski liječnici obitelji Erdödy: dr. Diermayer do svoje smrti 1896., zatim dr. Maks Wickhoff do 1906. kada je otišao za kliničkog asistenta u Beč. Iza njih bolnicu vodi kotarski liječnik iz Novog Marofa dr. Vilim Taussig i kao zadnji dr. Mile Knežević. Bolesnike su njegovale milosrdne sestre. Bolnica je imala 2–3 bolesničke sobe s 11–17, u nekim se županijskim izvještajima još posebno navodi 5 kreveta za djecu. Uz bolnicu je postojala i ambulanta kamo su se mogli obraćati za pomoć okolni stanovnici. Sve troškove liječenja i u bolnici i u ambulanti kao i troškove za lijekove koje bi bolesni dobili u ambulanti, snosila je obitelj Erdödy. U bolnicu se nisu primali oboljeli od zaraznih bolesti niti duševni bolesnici. Prema potrebi obavljali su se i operativni zahvati i kod hospitaliziranih i kod ambulantnih bolesnika. Bolnica je postojala do konca I. svjetskog rata, odnosno do odlaska Erdödyja iz Novog Marofa nakon prodaje imanja. Zgrada u kojoj je bila bolnica vlasništvo je Erdödyja i sagrađena je 1780. godine, što se jasno vidi iz reljefnog natpisa na istočnoj strani zgrade. Zgrada i danas postoji. Nalazi se uz cestu koja ide nasuprot benzinskoj stanici Novi Marof u pravcu Ljubeščica-Varaždinske Toplice. Južni je dio kuće sadašnji vlasnik podigao na kat. Pri tom je skinuo sa zida mramornu ploču. Ploča je do nedavno bila izvrsno sačuvana s potpuno čitljivim natpisom »EX COGNITIONE SALUS MDCCLXXX«*

Slika 9. – Ploča bolnice »Saluti« Novi Marof iz 1890. g.

Slika 10. – Ulazna vrata bolnice »Saluti« u Novom Marofu. Zgrada je sagrađena 1780. g.

Bolnica se nazivala »Saluti«. Vjerojatno je taj naziv nastao kao izvedenica iz riječi »salus« natpisa. Sjeverni je dio zgrade ostao prizemnica. U zgradi bivše ambulante sada su gospodarske prostorije, sama je zgrada stambena kuća vlasnika. Pokraj nje još postoji i zgrada bivše »oružničke postaje« iz tog doba⁽²⁷⁾.

U bližoj i daljoj okolici Varaždina, odnosno na području tadašnje Varaždinske županije, bilo je raznih lječilišta, od kojih neka postoje i danas. U Krapini je postojalo lječilište gdje se liječilo hladnom vodom. U selu Svibovcu nedaleko Varaždinskih Toplica bilo je lječilište u kojem se liječilo po Schrottovoj metodi korištenjem vlažnih obloga i specijalnim dijetama. To se lječilište preporučalo za liječenje bolesnika koji boluju od raznih želučanih tegoba, proljeva, opstipacije, glavobolje, zubobolje, slabokrvnosti, smetnji jetre, slezena, mokraćnog mjehura, bubrega, trganja u kosti-

ma, raznih dječjih i ženskih bolesti što se sve smatralo posljedicama protunaravnog hranjenja i protunaravnim načinom života. Zbog liječenja nabrojenog propisivale su se određene dijete, a kura liječenja je trajala 7–8 tjedana. Lječilište je pripadalo La-uri Mallošeg. Nadzor nad bolesnicima su obavljali kupališni liječnici iz Varaždinskih Toplica. Godišnje se ondje liječilo do 300 bolesnika.

Toplice koje su postojale na tom području postoje i koriste se i danas. To su: Krapinske Toplice, Tuheljske Toplice i Varaždinske Toplice. Ne postoje jedino više Sutinske Toplice.

Početak XVIII. stoljeća za vrijeme županijskog fizika Dr. Kraškovića nalaze se u okolici Varaždina brojne bolnice za koje se navodi da su sve bile prilično uređene. Postojale su u Krapini, Klanjcu, Bednji, Vinici i Varaždinu⁽²⁸⁾. Možda se radilo o sličnim bolnicama kao ona spomenuta u Moždencu, a podizale su ih plemićke obitelji, na što upućuje podatak da se za vrijeme velikog župana Varaždinske županije Karla III. Erdödyja (1827.–1834.) raspravljalo o bednjanskoj bolnici i njenoj budućnosti, jer je umrla plemićka obitelj Magyar koja je bila dužna uzdržavati tu bolnicu⁽²⁹⁾. Možda su to bile improvizirane bolnice u kojima su se liječili ranjeni vojnici u napoleonskim ratovima. Jednu takvu bolnicu osnovao je i uzdržavao krapinski ljekarnik Ivan

SANATORIUM SVIBOVAC

— naravno dietetičko lječilište —

udaljeno 20 čauova od poštanske i brojavne postaje Varaždinske Toplice, a 11' sata od željezničkih postaja: Varaždinske Toplice i Novimaraof.

SVIBOVAC je prijatno ležeće seoce sa crkvom i školom, u najzdravijem predjelu Hrvatske, to je sa romantičnim svojim položajem, sa svjetlim zrakom, zdravom i čistom vodom, blizom šumom, livadami i potokom, te izvrstnom svojom Septel-skom kapljicom vina od providnosti šveviñnjega za naravno dietetičko lječilište ko stvoreno i oda-brano.

Miran, tih ladanjski boravak i život, a no moderno kakovo kupalište ni ino zabavište, ali prikladno za svakog bolesnika, koji bi spreman bio, da doprinese žrtvu za izgubljeno zdravlje svoje, koji imade toliko moralne snage i čvrste volje, da se odreće i ostavi na njeko barem vrijeme — obična načina života — obilna stola i blagovanja — da se za najveće zemaljsko blago — svoje zdravlje — sam sobom bori.

Dietetički način liječenja, kojega se samo oni boje i plaše, koji ga ne poznaju, dođim ga oni, koji su ga skroz shvatili i pronikli, više ne ostave kamenac, razne djetinje i ženske bolesti, skrofuloznost i najteže utrobuše (trbušne) boli, velika nervoznost današnje generacije, što je sve tomu drugo uzrokom nego protunaravno hranjenje hrana i protunaravan način života.

Preterčenje i razdraživanje probavila i konačno čitavog tjelesnoga ustrojstva, prekomerno privadjanje i podavanje mlirodjajkih, masnih, pikantnih, ljutih, kiselihi i slanihi, odviše hranivih, često teško probavljivih lećenih i vrućih, toplih i mrazkih pića, pečevka i ljestonice i mlak hrana, mesa i raznovrsnih kolača i tjestenina — najinjnih i najizabranjih delicata — uživanje raznovrsnih razapajajućih pića, teških vina, piva, rakija, likera, cognaca, rumu, čaja, kave itd. koji su često dapače i patvoreni, te sadržavaju škodljive boje i ive primjesine.

Da li se tuž čuditi, ako se u čovječjem organizmu kod tako protunaravna načina života kod tolikih izabranih, škodljivih užitaka i upliva, pod neprekidnim vječitim atetatom (navalijavanjem) na nebogi naš želudac i čitavo prebavilo, kod tolikog avakvatornoga umaranja i preobterćenjanja želudca, — ako, velim, konačno čovječji organizam smalake, oslabi i oboli; — zli, oštri i bolesni sokovi mah protumu, te nastanu bolesti i uzrokuju boli, pokraj kojih možemo samo kukavno životariti, a život u podpunoj njegovoj snazi, kako nam ga je šveviñnji dopitao, i gledamo na drugih sretnih i poznavajmo samo od drugih po pripovjedanju!

Današnji vijek, današnji naraštaj, ne poznaje samozataje, ne zna, što će to reći nadvladati sama sebe: — manjka mu moralna snaga i čvrsta volja.

Slast, užitak, naslada i to u najbujnijoj, najrazkošnjoj i preobilnoj mjeri, to je životno pravilo današnjeg razmazanog pokvarcenog i nauopakog svijeta, kaže dr. Nypke, pa žalibože, to moramo sa sažaljenjem priznati, da on samo prečesto pravo imade, da se takovim načinom zdravlje ne da niti uždavati, a kako li izgubljeno opet zadobiti, nepobitna je žalibote istina!

i više mu se ne izvajere: taj dietetički način liječenja, zahtijeva i iskasko moralne snage, samozataje, nadvladanja samog sebe i čvrste volje, ali nagradjuje onda i tim uvjetenijom i čistom raduće — odpravom — povratom izgubljenoga zdravlja — i krasnim uvjerenjem, da smo si isto vlastitom snagom stekli i izvajtili. —

I žalija imade vrlo ntolu od svih tih različitih muka i boli, što biednomu bolnomu čovječanstvu život ogorčavaju — što nas najbiednije muče i životnu nam snagu kriče, koj se nebi dale dietetičkim načinom liječenja, točnjim izpunjivanjem njezinih propisa oistraniti i izlječiti.

Sve neurednosti probave: kao slab želudac, slaba nedostalna probava i razni pralioći tih boli: žgaravica, nadam (izpuhavanje), pritisk na želudac, grčevi želudca, čeludaci i crijevni katar (projev) i protivno začepjenost, glavobolje, zubobolja, bez samnost, slabokrvnost, blijedobolja, bolesti sklezna, džigerice, mjehura i bubrega, trganje u kostima, živčane bolesti, skrofuloznost i najteže utrobuše (trbušne) boli, velika nervoznost današnje generacije, što je sve tomu drugo uzrokom nego protunaravno hranjenje hrana i protunaravan način života.

»Dietin's Bette, kaže stara njemačka poslovice, pa niti najstariji liječnik, niti najzdravniji naj-
očitije i najbude ljekarije, ne će kod bolesnika misla djelovati tati potužiti, ako se ne bude bolesnik dietetičkim
propisom svoga liječnika podvrgavao, njegovih savjeta slušao, već postatno radiu, ako se u obću ne čuva i ne
njeguje i pazi.

»Dietas, mir i njega vazda su od postanka svijeta glavni faktori u svakoj bolesti bili; — mnoge
su se teorije preživile. — mnoge su i najbolje ljekarije drugimi još boljimi zamijenjene.

»Dietas, mir i njega su faktori u svakom liječenju, i u svakoj ma kakova imena bolesti, koji se
jošte preživili nijesu, ni preživeti ne će, koji će obstajati, dok bude svijeta i vijeka i čovječanstva!

Pa buduće da se kod dietetičkoga načina liječenja organizam jednostavnom, lako probavnom vege-
tabilnom ili biljnom hranom na najprobitičniji i najprobaviji način naravno i dobro hrani, nikad ne-
proboljeće, već se neprestano nanj povoljno upliva, i injim se naravi prinjereno postupa i narav podupire, —
to je i naravna poželjnost, da se taj i svaki i najslabiji želudac mora oporaviti i ojačati i konačno
ozdraviti; — pak buduće da se oam toga i djelovanju (funkcija koje mokrihi oboli — umatanjem, trošjem
i ribanjem to kupanjem, dovođenjem i protivvođenjem vlačne topline na nju djeluje, krv u koljeno stavlja,
rupice na koki otvaraju te izmjena tvarina postojaju to se i staka tole moguća pomuće bolesnika ovim
tako jednostavnim i naravnim načinom liječenja pruža, to tako se dapače često i najtudo poremećeno zdravlje,
stinuća, muke, patnje i boli, tim postupkom često, rek bi, nemoguće polučuje i postizava.

Tko dakle imade toliko moralne anage i čvrste volje, da se svojih svakdanjih elasti, navika i utitaka —
obilna stola i inih navika barem na njeko vrijeme odreče i ostavi — pa da se podvrgne i drži strogo po propisima
naravnog dietetičkoga načina liječenja — da se odrekne i okani velikog svijeta i bučnih mu zabava i navika —
to da živi samo u miru i za svoje ozdravljenje i oporavu — taj je u ovdanjen Sanatoriju dobro došao; neka
samo dođe amo, pa ako i ne bude ovdje našao moderno ljčilište i više toga, što se nalazi i vidjeva u velikom
i visokom svijetu, to će moćda na ovdanjen malenom Sanatoriju Svibovcu naći opeta ono, što
je vazduh u velikom modernom svijetu i po modernim kupalištima sadaju tražio — svoje zdravlje i
oporavu — a to će mu sigurno i udobnosti modernog kupališta promaući i više mu vrijediti.

Zavod stoji pod liječničkim nadzorom triju liječnika.

Jedan turnus liječenja ili vrijeme od 7 do 8 sedmica stoji u ovdanjen Sanatoriju 200 do 400 kruna
koja se svota unapred platiti imade.

Ostavi li bolesnik zavod prije izminuća ovog turnusa, to ne imade pravo na povratak uplaćene svote; —
dođim je bolesnikom, koji ne bi, premda bi se strogo propisa držali i kroz cijelo propisano vrijeme liječenja
ustrajali, nikakove znatne polakoće postigli — tjer za konačno ozdravljenje u teškim slučajevima liječeni
potreban je više nego jedan turnus) takovim je uprava Sanatorija usjek sklonu polovicu uplaćena svote
povratiti.

Kola do željezničke postaje Varaždinske Toplice ili Novimaruš imadu se za vremena naručiti — te
stoji jedna takova prilika — zatvorena kola 6 kruna, a otvorena kola 4 kruna.

Gunjei za liječenje bolesnika zajedno sa trina platinama mogu se u zavodu za svotu od 30 do 40 kr.
dobiti; — nu mogu se i vlastiti sa sobom donijeti.

Svi upiti i naručbe imadu se upraviti izravno na

Vlastnicu i ravnateljicu „Sanatorija Svibovac“

Gospodju Lauru Mallošegg,

pošta Varaždinske Toplice.

Tabula Platinarum a Vindobona 1801.

Slika 11. – Reklamni listić Sanatorija »Svibovec«

otisnut u tiskari Platzer, Varaždin, 1901. g.

Gaj, otac dr. Ljudevita Gaja, osnivača ilirskog pokreta. U toj su se bolnici liječili is-
ključivo ranjeni Zagorci povrijeđeni u ratu s Napoleonom⁽³⁰⁾. Godine 1811. naređuje
Županija županijskom fiziku dr. Antunu Alojzu Lueffu da uredi vojnu bolnicu u Va-
raždinu jer ima mnogo ranjenih i bolesnih vojnika. Nemoguće ih je smjestiti u posto-
jeću, a već su popunjene i Varaždinske Toplice. I tamo se nalaze bolesni i ranjeni
vojnici. Stanje se pogoršava godine 1814., jer osim bolesnih i ranjenih vojnika u grad
dolazi i grupa ranjenih i bolesnih Francuza, od kojih neki boluju od težih zaraznih
bolesti. Da sve bude još kompliciranije, pristizje u Varaždin iz Štajerske i grupa zaro-
bljenih Francuza koje treba internirati do sklapanja mira između Austrije i Francu-
ske. I među njima ima oboljelih od zaraznih bolesti pa ih treba izolirati. Sve je to
palo na leđa dr. Lueffa. Nije poznato kako je to sve riješio⁽³¹⁾. Pri spominjanju posto-
jeće bolnice u gradu misli se na hospital uz crkvu sv. Florijana (»Bürgerspital«), jer
u to vrijeme druge takve institucije u gradu nije bilo.

Godine 1808. spominje se tvornica zemljanog suđa u Sv. Križu vlasništvo grofa Vojkffyja⁽³²⁾. Najstarija je lončarska tvornica kod nas osnovana na Rijeci1796. godine, a već iduće, 1800., u Krapini⁽³³⁾. Grof Vojkffy je tražio od Županije da mu ishodi od kralja dozvolu za rad tvornice navodeći da je tvornica lijepo uređena i da će služiti na čast i industriji i zemlji. Preveliko je poboljšavanje radnika u toj tvornici ponukalo županijskog fizika dr. Lueffa pa je počeo inzistirati na gradnji bolnice u Sv. Križu u kojoj bi se liječili ti oboljeli radnici. Iz toga zaključujemo da je Vojkffy dobio dozvolu za rad tvornice, ali vidimo i razumijevanje dr. Lueffa za radnike izložene ekološkim faktorima. Doista je podžupan Varaždinske županije 1810. godine sastavio prijedlog za osnivanje bolnice u Sv. Križu⁽³⁴⁾, međutim ne spominje se da li je ta bolnica ikada otvorena.

U spisima sjedničkih zapisnika gradskog poglavarstva spominje se godine 1851. »bogečka bolnica« u Varaždinu, no nije navedeno gdje je bila (spis br. 989 iz 1851. g.), a 1852. govori se o premještanju »Građanske bolnice« u Dugoj ulici (današnja Zagrebačka ulica). Ta je bolnica služila za smještaj zaraznih bolesnika, privremeni smještaj luđaka i »po biesnim psima ugriženih osobah« (spis br. 329 iz 1852. godine)⁽³⁵⁾.

Godine 1853. spominju se dvije bolesnice oboljele od luesa koje su ostale dva dana bez lijekova jer je ukinuta »Varoška bolnica za liječenje siromašnih žitelja« (spis br. 564 iz 1853.). Ni ovdje nije navedena lokacija bolnice. Iste je godine iznajmljena kuća broj 343 vlasništvo Antuna Šoštarića u koju se trebalo smjestiti luetičare i ondje ih liječiti. Nema poblizih podataka gdje je bila ta kuća⁽³⁵⁾.

U izvanrednim stanjima, kao npr. kada je prijetila kuga 1709. godine, osnovani su u nekim mjestima Slavonske krajine lazareti (Koprivnica, Križevci). I u Varaždinu je jedan osnovan⁽³⁶⁾, podžupan je imenovan povjerenikom za suzbijanje epidemije⁽³⁶⁾. Kada je godine 1893. prijetila kolera gradu nakon što se pojavila u Rusiji i proširila do Srijema, osnovan je izolator za oboljele i smješten najprije u blizini Drave, poslije premješten u blizini groblja da se ne bi ev. mrtvace prenosilo kroz grad radi pokopa^(37, 38, 39, 40, 41, 42).

Ljekarne i ljekarnici

Za vrijeme pojave kuge u Zagrebu sastaje se Hrvatski sabor u Varaždinu 21. listopada 1599. i, raspravljajući o njoj, konstatira da u Varaždinu nema momentano ni jednog liječnika, ali isto tako ni ljekarnika. Zaključuje, da se što prije pozove u Varaždin kakav sposoban liječnik i ljekarnik⁽²⁾. Zaključak nije bilo lako i brzo provesti. Tek se 1603. godine spominje prva ljekarna u Varaždinu. Osnovao ju je ptujski vojni ljekarnik Sebastijan Grübner koji je morao pobjeći iz Ptuja jer je bio katolik. Ptujski su mu protestanti ondje zatvorili ljekarnu godine 1600., a vodio ju je od 1587. g. Osnovanu ljekarnu u Varaždinu nazvao je »K zlatnom anđelu«. Godine 1611. on prodaje tu ljekarnu i odlazi iz Varaždina⁽²⁾.

I drugi je ljekarnik, koji se pojavio u Varaždinu 1651. godine, došao iz Ptuja. I on je bio kao i Grübner vojni, no zadržao je ljekarnu u Ptuju. Bio je to Ivan Baptist Donino^(2, 43). Njegova je ljekarna u Varaždinu pregledana 1657. g. i nađena u potpunom redu i dobro opskrbljena⁽⁴⁹⁾. Donino je umro 1677. godine⁽²⁾, a njegovu ljekarnu kupuje ljekarnik Andrija Jally^(2, 43). Jally je umro od kuge. Neki smatraju da je to bilo 1678.⁽²⁾, a neki navode godinu 1681.⁽⁴³⁾.

U to se vrijeme javlja i treći ljekarnik u gradu. Taj nije bio vojni, no bio je Talijan kao i Donino. Zvao se Karlo Sardena^(2, 43), odnosno, Sardegna⁽⁴⁴⁾, a došao je u Varaždin iz Italije. Sardena je kupio kuću od Matije Kučića 1680. godine⁽⁴³⁾, a zatim još jednu od varoškog senatora Ruesza 1693.⁽⁴³⁾. Postoji još jedno mišljenje prema kojem

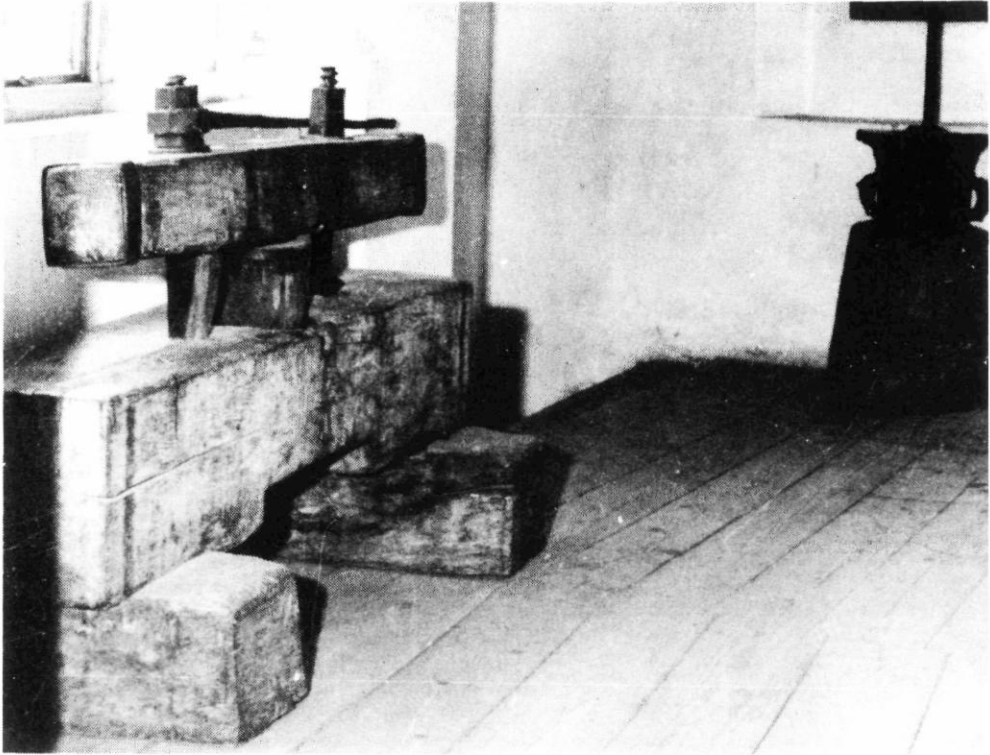
je Sardena kupio kuću od Ruesza 1657. g. i u njoj »na desnoj strani Gradske kuće« (sadašnja Gajeva ulica br. 4) osnovao ljekarnu⁽⁴⁵⁾. Sardena je, dakle, imao dvije ljekarne⁽²⁾, a neki smatraju da je on osnovao ljekarnu »K zlatnom anđelu«⁽⁴³⁾.

Poslije smrti ljekarnika Jallya Sardena dobiva dozvolu i za opskrbljivanje vojske lijekovima. U spisima ga se naziva »pharmacopeo civitatis« (gradski ljekarnik). Nakon njegove smrti ljekarnu i dalje vodi njegova udovica.

Još je za života Sardena prodao jednu svoju ljekarnu svom pomoćniku ljekarniku Ivanu Korziskom. U to je vrijeme uslijedila reorganizacija franjevačkog reda i odcjepjenje od Ugarske, pa je u Varaždinu osnovana franjevačka provincija sv. Ladislava. U franjevačkom je samostanu uređen infirmarij i ljekarna. Ljekarnik Korziski stupa u samostan, postaje franjevac, uzima redovničko ime Maksimilijan i svoju ljekarnu, koju je kupio od Sardene, prenosi u samostan 1677. godine te nastavlja u njoj

Slika 12. – Ulazna vrata ljekarne »K zlatnom anđelu«. Vrata se nalaze u Gradskom muzeju Varaždin.

Slika 13. – Ljekarnički mužar iz 1677. g. i preša za bilje iz XIX. stoljeća. Gradski muzej Varaždin.

raditi⁽²⁾. Ljekarna je najprije smještena u jednoj maloj sobi pokraj crkve uz svetište. Ta prostorija nije tada bila spojena s crkvom, a poslije ju je preuredio u kapelicu varaždinski trgovac Praunsperger godine 1680. načinivši u njoj obiteljsku grobnicu. Tada ju je i spojio sa crkvom. Apoteka se u toj prostoriji nalazila do 1678. godine. 1693. godine podižu franjevci u dvorištu svog samostana zgradu koja i danas postoji i koja je naknadno nadograđivana. U toj je zgradi u prvom katu uređen infirmarij za redovnike u koji su oni dolazili i iz drugih franjevačkih samostana, a u prizemlju je smještena ljekarna koju i dalje vodi Korziski. Osim što je vodio ljekarnu, Korziski je 1695. godine imenovan i magistrom infirmarija-bolnice. Ta je ljekarna uspješno djelovala sve do smrti Korziskog. Poslije njegove smrti ljekarna nazaduje zbog nesposobnosti i neangažiranosti ljekarnika, pa ponekad nije ni imala lijekova. Neposredno poslije smrti Korziskog radi u ljekarni ljekarnik Gartner⁽⁴⁴⁾. Johannes Bapt. Gartner je od 1690. do 1698. g. vodio franjevačku ljekarnu u samostanu Ivanić Kloštru, zatim je došao u Varaždin⁽⁴⁶⁾. Zbog neuspjeha u radu Gartner je pobjegao u Češku, a ljekarnu preuzima Josip Plum. Iza njega ljekarnu uzima u zakup na 10 godina vanjski ljekarnik Frölich. Pri tom je više gledao svoju korist nego uspješnost rada ljekarne. Godine 1713., nakon isteka zakupa, Frölich otvara vlastitu ljekarnu u gradu⁽⁴⁴⁾.

Iza Frölicha ljekarnu u samostanu vodi franjevac Damjan Puecher s franjevcem Benom Bauthsamom. Puecher je umro 1727. g., a uskoro i njegov pomoćnik, pa ljekarnu vodi kirurg Kuzma Hagn, koji umire 1754. g. No još prije njegove smrti preuzi-

ma ljekarnu ljekarnik Wolfgang Frauendienst rodom iz Ptuja⁽⁴⁴⁾. Ovaj poziva poznatog slikara pavlina Ivana Rangera (1700.–1753.) da oslika strop ljekarne, što je on i načinio dovršivši taj posao 1750. godine⁽²⁾.

Freske su na žalost prilično zapuštene, no boje su svježije još i danas.

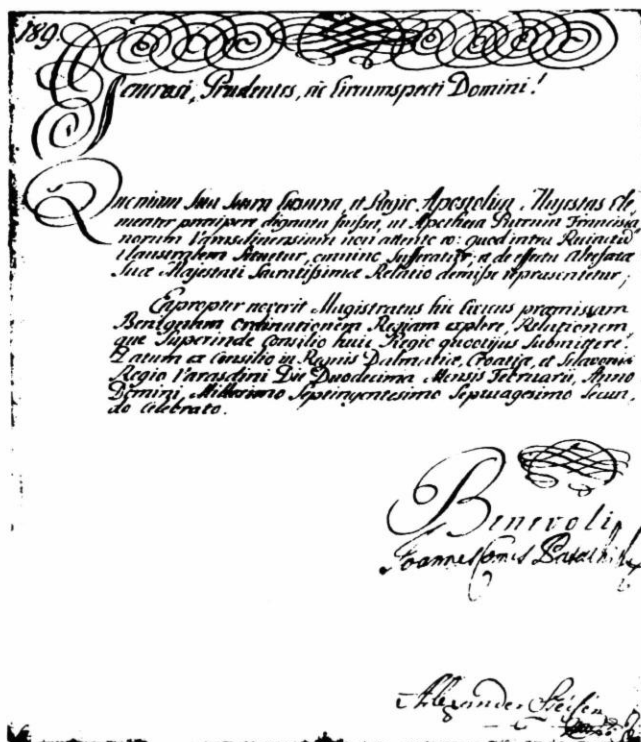
Godine 1741. dobiva Frauendienst pomoćnika franjevca Jakova Kopřivu⁽⁴⁴⁾, koji je radio od 1737. do 1741. g. kao kirurg u franjevačkom samostanu i Ivanić Kloštru⁽⁴⁶⁾. Razumljiv je dolazak tih redovnika u Varaždin jer je ovdje bila franjevačka provincija od druge polovice XVII. stoljeća.

S obzirom na postojanje pomoćnika u franjevačkoj ljekarni pretpostavlja se da je rad u njoj bio toliko razgranat pa ga nije mogla obavljati jedna osoba. Ljekarna je opskrbljivala lijekovima i građane Varaždina i okolice. Postoje sačuvani podaci i računi za plaćene lijekove izdane iz franjevačke ljekarne u 1743. godini⁽⁴⁷⁾, zatim iz 1756.⁽⁴⁸⁾ te 1758.^(49,50) godine.

Osim navedenih ljekarnika spominje se i Bonifacije Gerber, laik-ljekarnik, koji je radio od 1741.–1746. godine u franjevačkoj ljekarni samostana u Ivanić Kloštru, a od 1746. do 1750. g. u franjevačkoj ljekarni u Varaždinu⁽⁴⁶⁾. Bonifacije Gerber je uz zvanje ljekarnika bio i kirurg. Godine 1774. osnovao je ljekarnu u franjevačkom samostanu u Virovitici. To je prva ljekarna ondje*. Godine 1758. spominje se franjevački ljekarnik Joakim Lengerlocher⁽⁵¹⁾.

Smrću Frauendienst 1754. godine ljekarna ponovno zapada u prijašnje mrtvilo, životari kojekako, upravo kao i samostanska bolnica, dok nije konačno dekretom kraljice Marije Terezije zatvorena koncem 1772. g.^(43,44). Godine 1761. izdan je carski patent kojim se zabranjuje građanima izdavanje lijekova iz samostanskih ljekarni. Ta se naredba nije u cijelosti provodila, pa je 10. travnja 1773. objavljen obnovljeni patent uz modifikaciju da samostanske ljekarne ne smiju izdavati lijekove građanima ako u mjestu postoji javna apoteka⁽⁵²⁾. Vjerojatno je na temelju te naredbe Hrvatsko kraljevsko vijeće u ime kraljice obavijestilo Varaždinski magistrat da se mora ukinuti franjevačka ljekarna⁽⁵³⁾, a možda se radilo o intencijama gradskih ljekarnika zbog očite konkurencije. Interesantno je napomenuti da je franjevačka ljekarna uprkos carskom patentu iz 1761. godine smatrana jednakom vanjskim ljekarnama i da je na isti način, u smislu »Normativum de re sanitatis« **, bila pregledavana i kontrolirana te su se i o njoj dostavljali izvještaji o nađenom još 1771. godine. Štoviše, u jednoj se naredbi Hrvatskog kraljevskog vijeća Magistratu kaže da se ljekarne u Varaždinu imaju pregledavati svake godine i o tom valja dostaviti izvještaje⁽⁵⁴⁾, a slijedeća naredba iz prosinca 1771., dakle iste godine, govori da se mora pregledavati i franjevačka ljekarna⁽⁵⁵⁾. Iduće godine u ožujku zabranjuje se franjevačkoj ljekarni izdavanje lijekova građanima⁽⁵⁶⁾, a u travnju 1772. naređeno je da se ljekarna proda u roku tri mjeseca i nalaže se Gradskom magistratu da pronađe kupca⁽⁵⁷⁾. Josip Oppicz, gvardijan franjevačkog samostana u Varaždinu, moli Magistrat da preko Hrvatskog kraljevskog vijeća zamoli kraljicu da se prodajom ljekarne pričeka barem toliko dok se utvrdi njena vrijednost⁽⁵⁸⁾. Ovu je molbu franjevac primljenu u ožujku 1772. g. Gradski magistrat prosljedio dalje tek u svibnju⁽⁵⁹⁾ dajući i time franjevcima vremena za procjenu i odgađajući indirektno prodaju. Već koncem mjeseca svibnja 1772. utvrđuju franjevci vrijednost svoje ljekarne na iznos od 6.200 forinti. Gradski magistrat tada oglašava prodaju ljekarne uz navedeni iznos i šalje obavijest o tom gradovima Ugarske, Štajerske i Austrije⁽⁶⁰⁾ na naslove gradskih magistrata u gradovima Beč, Požun, Sopron, Graz, Ljubljana, Pest, Buda i Zagreb te ih moli da obavijeste zainteresirane da će se prodaja ljekarne obaviti oko 27. srpnja 1772. godine⁽⁶¹⁾. Uskoro, već u lipnju iste godine, Varaždinski magistrat dobiva obavijest iz gradova u kojima je oglašena prodaja ljekarne, da je proglas ondje uredno objavljen, ali se nije našao niti jedan kupac^(62,63). Ne znajući što bi učinio Gradski magistrat obavještava o tom Hrvatsko kraljevsko vijeće i pita za savjet naglašavajući da je prodaja ljekarne oglašena i da se nakon raspisanog roka nije našao kupac⁽⁶⁴⁾. Odgovor je bio da se kupca

i nadalje traži, a franjevcima naloži da moraju zaposliti sposobnog ljekarnika⁽⁶⁵⁾. Iz ovog bi se moglo zaključiti da su postojale utjecajne osobe koje su nastojale da se franjevačka ljekarna ne proda te da je vlada donekle popustila u svojim zahtjevima, no u listopadu 1772. g. ponovno se naređuje franjevačkoj ljekarni da ne smije izdavati lijekove za javnost⁽⁶⁶⁾, a u studenom iste godine Hrvatsko kraljevsko vijeće preko Gradskog magistrata naređuje da se franjevačka ljekarna zatvori, a ljekarnik koji ima ljekarnu u gradu treba preuzeti opskrbu građana lijekovima⁽⁶⁷⁾. Ljekarna je tada zatvorena, inventar vjerojatno prodan. Do danas se taj inventar nije našao⁽⁴³⁾.

Slika 14. – Dopis Hrvatskog kraljevskog vijeća varaždinskom magistratu od 12. II. 1772. kojim se zabranjuje rad franjevačke ljekarne u Varaždinu za javnost*.

* Prijevod tog dokumenta glasi:

»Plemenita, razborita i poštovana gospodo!

Budući je njezino sveto, carsko i kraljevsko apostolsko veličanstvo bilo dostojno milostivo narediti da će se ljekarna varaždinskih otaca franjevaca jedino dozvoliti zatvorena unutar samostana, treba smjesta pokorno o tom podnesti izvještaj njenom presvijetlom veličanstvu.

Radi toga će naslovljeni magistrat ispuniti ovu dobrostivo ponovljenu kraljičinu naredbu i o tom podastrijeti izvještaj ovom Kraljevskom vijeću.

Dano iz Kraljevskog vijeća kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije u slavnom kraljevskom Varaždinu 12. veljače 1772.

(Prijevod: G. Piasek)

Dobrohotan:
Ivan grof Patačić

Ipak je u tijeku prodaje franjevačke ljekarne postojao jedan interesent za kupnju. Bio je to ljekarnički pomoćnik Josip Hartell. U prosincu 1772. godine on o tom obavještava kraljicu Mariju Tereziju i kaže da je odustao od kupnje franjevačke ljekarne, ali bi zato kupio Illingovu ljekarnu u Varaždinu i moli kraljicu da mu odobri tu kupnju. Potkrepljujući ovo zemaljski fizik Mihael Hinterholzer i županijski fizik J. B. Lalangue izjavljuju da dva ljekarnika, odnosno dvije ljekarne, ne mogu opstojati u gradu te da se Hartellu odobri ta kupnja⁽⁶⁸⁾.

Franjevci su imali svoju ljekarnu i u samostanu u Klanjcu⁽²⁾. Ta je ljekarna izgorjela zajedno sa samostanom u XVIII. stoljeću. Skupština Varaždinske županije raspravlja 1829. godine o eventualnom uspostavljanju ljekarne u Klanjcu i o uvjetima pod kojim bi se uspostavila⁽⁶⁹⁾. U samostanskoj se kronici u Klanjcu za razdoblje od 1787. do 1856. godine ne spominje ljekarna, ali u istoj kronici za godinu 1780. stoji da je ljekarna postojala te da je jako zapuštena i da bi se u slučaju kakve bolesti jedva našao kakav lijek u njoj. Međutim, za razdoblje iza 1780. pa do 1783. godine zalihe su lijekova opet popunjene. Zabilježeno je da su u godini 1766. bili u samostanu: fra Baltazar Schroff kirurg, fra Mariophyllus Lauter kirurg, fra Sacerdos Schitter pharmacopeus. U godini 1768.: fra Salamon Lippold kirurg, fra Constantin Meissner kirurg. Godine 1769.: fra Gaudentius Zhebull pharmacopeus, fra Aegitus Effner kirurg i godine 1775. fra Deogratias Höff kirurg. Samostanska je ljekarna na kraju prešla u privatni posjed⁽⁷⁰⁾.

I katolički red pavlina, čije je sjedište za Hrvatsku u Lepoglavi⁽⁷¹⁾, ima i ljekarnika i kirurga u svojim samostanima u Lepoglavi, Varaždinu i Zagrebu⁽²⁾. U uršulinskom samostanu u Varaždinu, osnovanom 1703. godine, postojala je ljekarna za potrebe redovnica i djevojaka koje su kod njih bile na školovanju i internatu. Ljekarnu su vodile izučene i diplomirane opatice⁽²⁾. I ovu su ljekarnu htjeli zatvoriti gradski ljekarnici, kao što su podržavali i zatvaranje franjevačke, no Hrvatsko kraljevsko vijeće, koje je izdalo dozvolu za rad uršulinskoj ljekarni, potvrdilo je svoju odluku i apoteka je mogla ostati za potrebe opatica i njihovih šticienica, što je i u skladu s carskim patentom od 1761. i 1773. godine. Apoteka je bila vrlo skromna. Barokni ormar za lijekove iz te apoteke je sada pohranjen u Gradskom muzeju u Varaždinu⁽⁷²⁾.

Još za života Sardene imao je u Varaždinu ljekarnu Franjo Antun Walth. Iza Sardene smrti dobio je Walth dozvolu za vođenje vojne ljekarne. Njegovu apoteku nasljeđuje sin Henrik⁽⁴³⁾ koji je prodaje ljekarniku Antunu Siegelu⁽¹¹⁾, a on i dalje vodi samo vojnu, što nastavlja iza njegove smrti njegova udovica⁽⁴³⁾. Siegel je bio gradski senator i zamjenik gradskog suca, a imao je kuću na uglu sadašnjeg Trga slobode i ulice nasuprot palači Puttar⁽¹¹⁾. Walthova udovica, Franciska Katarina, udaje se za ljekarnika Antuna Siegela i godine 1748. pred Gradskim magistratom proglašava svog muža suvlasnikom svoje kuće navodeći da je Siegel potrošio 1.500 forinti na uređenje kuće kao i na odgoj njene kćeri Terezije⁽⁷³⁾, a samo nekoliko dana poslije proglašava ga i suvlasnikom cjelokupnog svog imetka. Iz jednog se drugog izvora vidi da se druga Walthova kćerka, Magdalena, zaredila za opaticu u uršulinskom samostanu u Varaždinu⁽⁷⁴⁾, dok se ljekarnik Antun Siegel spominje živ 1756. godine^(75, 76).

Kupljena ljekarna od Henrika Waltha ostaje vlasništvo obitelji Siegel do 1758. godine kada je kupuje ljekarnik Ignac Illing, a od Illinga njegov zet ljekarnik Josip Hartell 1776. godine⁽⁴³⁾. 10. kolovoza 1755. oženio se Franjo Ignac Illing s Katarinom Kamposchin iz Radkersburga⁽⁷⁷⁾. Druga se Illingova apoteka nalazila uz gradsku vijećnicu i prodana je 1785. godine ljekarniku Antunu Halteru, osnivaču ljekarne »K crncu« u sadašnjoj Gajevoj ulici. Ta je obitelj vlasnik ove ljekarne do u XIX. stoljeće⁽⁴³⁾. Iza Antuna Haltera vlasnik joj je Ivan Halter te konačno dr. Aleksander Halter. Poslije su vlasnici te apoteke Kussy, Ante Hoffmann te Josip i Franjo Vašek⁽²⁾.

Varaždinski su ljekarnici bili ugledne osobe i izvan Varaždina. Trgovci iz Salzburga i Beča imali su neka potraživanja od varaždinskih građana za koja se Gradski

magistrat u Varaždinu, prema izvještaju gradačkog suca Andrije Ayehera od 28. svibnja 1759., nije htio pobrinuti da se naplate. Zbog toga je isti taj sudac dao zatvoriti varaždinskog ljekarnika Franju Ignaca Illinga kada je došao jednom u Graz i nije ga namjeravao pustiti dok se dugovi Varaždinaca ne podmire, smatrajući ga dovoljno uglednim i vrijednim taocem da se za njega pobrine varaždinski Gradski magistrat. Za to se zainteresirala sama kraljica Marija Terezija tražeći 3. srpnja 1759. g. detaljne podatke o dugovanjima varaždinskih građana. Na njenu intervenciju Illing je pušten iz zatvora⁽⁷⁸⁾.

Ljekarnik Josip Halter imao je područnu ljekarnu u Krapini, koju je od njega kupio ljekarnik dr. Ivan Gaj i vodio je dalje kao svoju i samostalnu. Dr. Ivan Gaj, oženjen Julijanom kćerkom kirurga Schidta, otac je dvaju sinova, starijeg Ivana koji je poslije bio ljekarnik kao i otac, te mlađeg, pravnik dr. Ljudevita Gaja, osnivača

Rechnung

Veren Med. Cam. Carlstädter Binn

Für Dinand Trappner, in d. Stadt Graz

Im Jahr 1771

Sept. 14. febr. Pulver auf 4 Maß	— 54.
• Pulver auf 30 Schick	— 12.
Oct. 4. Pulver auf 30 Schick	— 12.
10. Pulver auf 30 Schick	— 12.
• Pulver auf 30 Schick	— 12.
20. Pulver auf 30 Schick	— 21.
24. Pulver auf 30 Schick	— 39.
• Pulver auf 30 Schick	— 6.
Nov. 1. Pulver auf 30 Schick	— 14.
• Pulver auf 30 Schick	— 12.
30. Pulver auf 30 Schick	— 14.
Dec. 1. Pulver auf 30 Schick	— 12.
• Pulver auf 30 Schick	— 16.
12. Pulver auf 30 Schick	— 47.
• Pulver auf 30 Schick	— 12.
14. Pulver auf 30 Schick	— 12.
<i>Summa 181.</i>	

Im Jahr 1771

Slika 15. – Račun za isporučene lijekove ljekarne Ignaca Illinga iz 1771. g.

Dmily Anstorbnum Ercium J. Hoffmanni sine sequenda Rogatus
 Anstorblyt woudeu rlsß im Jahr. 1779.

Julius 8.	Empeltunda Lath woyan uof Einigt.	52.
10.	roffe d'fio Specie z'mm Veruult.	26.
Summa i.				28.

Josip Hartella
 1779.

Slika 16. – Račun za isporučene lijekove ljekarne Josipa Hartella iz 1779. g.

ilirskog pokreta. Za vrijeme pohađanja gimnazije u Varaždinu Ljudevit je stanovao kod ljekarnika Haltera s kojim je obitelj Gaj bila u rodu i stanovao u tadašnjoj Gospodskoj (danas Gajevoj) ulici. Kuća je sada označena pločom. Ljekarnik dr. Ivan Gaj je u Krapini osnovao i održavao – kako je spomenuto – bolnicu u kojoj su se liječili ranjeni Zagorci povrijeđeni u ratu s Napoleonom⁽³⁰⁾.

Josip Frölich, koji je radio kao svjetovnjak-ljekarnik u franjevačkoj ljekarni imajući je u zakup na deset godina, otvorio je vlastitu u gradu po nekima 1713.⁽⁴³⁾, po drugima 1715. godine⁽²⁾, nakon što mu je u franjevačkoj ljekarni istekao zakup. 15. II. 1729. sporazumio se ugovorno s ljekarnikom Franjom Antunom Ritterom da će mu prodati svoju apoteku za 2.700 forinti. Sudske parnice oko te kupoprodaje su dugo trajale jer Ritter nije Frölichu isplatio pogođeni iznos. Frölich se obraća magistratu molbom da prisile Rittera na isplatu duga⁽⁷⁹⁾. Izgleda da Frölich nije ni predao ljekarnu Ritteru i zato mu, možda, nije ni platio, jer se još 1733. vodi ljekarna na ime Frölich. Te godine potvrđuje Frölich Ani Gazda primitak žita za isporučene lijekove⁽⁸⁰⁾. Spor oko toga trajao je do 1741. g. kada Gradski magistrat oslobađa ljekarnika Rittera preostalog duga. Ritter je Frölichu za ljekarnu isplatio svega 1.950 forinti⁽⁸¹⁾. Franjo Antun Ritter spominje se kao ljekarnik u Varaždinu još 1743. godine⁽⁸⁸⁾.

Godine 1838. osnovana je u Varaždinu ljekarna »K Salvatoru«⁽²⁾.

Često se u starim varaždinskim ljekarnama nalazio natpis: »Mors non habet medicinam«⁽⁷²⁾* što je trebalo unaprijed upozoravati građane da lijekovi nisu svemoćni, odnosno pristojno se ispričavalo za eventualnu nedjelotvornost lijeka. Nije isključeno da se takve natpise stavljalo radi sasvim određenih razloga: pojedinci su, vjerojatno, i onda – kao i sada – bili osvetoljubivi.

Osim ljekarnika koji su imali ljekarne u gradu postojali su i tkz. materijalisti. Oni su vodili drogerije. Ti su materijalisti, a često i drugi trgovci u svojim trgovinama, prodavali lijekove i konkurirali apotekama. Ljekarnicima to nije išlo u prilog, ne samo zbog materijalne zainteresiranosti već i zbog nestručnosti materijalista i trgovaca za takav posao, pa se oni zbog toga obraćaju 1781. godine zemaljskoj vladi. Vlada nalaže gradskom magistratu da odredi osobu koja će s gradskim fizikom i jednim ljekarnikom obići sve trgovine i drogerije i ustanoviti da li se u njima prodaju bilo kakve masti, tekućine ili slično što nije namijenjeno isključivo tehničkoj uporabi. To pitanje nije bilo nikada konačno riješeno. I mnogo godina poslije vlada upozorava Gradski magistrat da naredi gradskom kapetanu kontroliranje provedbe naredbe Zemaljskog vijeća od 1. srpnja 1854. g. prema kojoj smiju prodavati lijekove isključivo i samo ljekarnici⁽⁷²⁾.

Poslovanje se i rad ljekarni kontrolirao. Iz zapisnika sjednice Gradskog magistrata od 28. rujna 1773. se vidi da su preglede ljekarni obavljali najprije gradski zastupnici-senatori. To su bili nestručnjaci, pa se takva praksa nije mogla održati. U spomenutoj godini to su obavili Gerhard Klein i Matija Turković. Samo nekoliko godina poslije nije više bilo tako. Kontrole su obavljali županijski i gradski fizik⁽⁷²⁾, a ponekad i zemaljski⁽⁴³⁾. Između 27. i 29. listopada 1766. godine pregledana je bila ljekarna Ignaca Illinga. Komisija se sastojala od dva državna liječnika, dr. Verbege i dr. Hinterholzera, županijskog fizika Antuna Dominika de Grassi, ljekarnika iz Ptuja Ivana Bernarda Karrere i trojice gradskih zastupnika: Ivana Jakoba Fricza, Franje Lendvaya i podsuca Varaždinske županije Josipa Kurrily. Ustanovljeno je da je ljekarna opskrbljena svim potrebnim lijekovima i, s obzirom na kakvoću i količinu, da je čista i da može služiti svakom za preporuku^(83, 84). Za godinu 1779. postoje podaci da su pregled ljekarni vršili fizik Kraljevine Mihael Hinterholzer, županijski fizik Ivan Baptis Lalangue i dva varoška senatora, Matija Protulepec i Matija Gregurić.

Komisija se, dakle, sastojala od službenih liječnika i predstavnika grada. Pregled se sastojao od tri dijela: ustanovljenja količine postojećih lijekova, kvalitete lijekova i općeg stanja ljekarne, posebno čistoće. Navedene je godine pregledana Hartelova i Illingova ljekarna. Izvještaj se o nađenom slao preko vijeća kralju u Beč⁽⁴³⁾. Zapisnik je komisije bio kratak. Navodio je činjenicu da je pregled obavljen, navedeno je nađeno stanje, datum izvršenog pregleda uz potpise i funkcije članova komisije⁽⁸⁵⁾.

Uprkos postojećim zabranama da lijekove ne smiju prodavati nestručnjaci, to se ipak događalo. 6. travnja 1773. Hrvatsko kraljevsko vijeće nalaže gradskom magistratu da izvidi i izvjesti da li trgovci i komu prodaju arsenik i da li se propisi Zdravstvenog normativa provode u drogerijama⁽⁸⁶⁾. Godine 1786. pregledava Lalangue prostori-je Jaccominijeve materijalke i prigovara jer je našao da se u njoj prodaje arsenik⁽⁷²⁾.

No nije uvijek s gradskim ljekarnama bilo sve u redu. Početkom XIX. stoljeća tuži se županijski fizik Dr. Lueff na slabo uređene ljekarne⁽⁸⁷⁾. Godine 1836. moli ljekarnik Teodor Fodor dozvolu vlade da smije otvoriti treću apoteku u Varaždinu. Izgleda da mu je to netko ozbiljno onemogućavao pa je koristeći upliv i veze prijatelja tek nakon tri godine dobio željenu dozvolu. Istovremeno su tužena dva varaždinska ljekarnika, Bernath i Halter. U tužbi se navodi da spomenuti ljekarnici isporučuju neispravne lijekove te da postupaju nekorektno sa strankama⁽⁸⁸⁾. Ljekarnik Teodor Fodor je bio gradski zastupnik. Zdušno je pomagao i surađivao s varaždinskim liječnikom dr. Vilimom Müllerom kada je ovaj 1835. g. započeo uređivati varaždinski gradski park. Fodor je izabran za predsjednika šetališnog odbora, što je mnogo pomagalo toj akciji, jer je kao gradski zastupnik koristio pribavljajući potreban novac iz gradske blagajne^(89, 90).

Vrijedno je podsjetiti na jedan značajan događaj iz tog vremena. Prvu kvantitativnu analizu vode Varaždinskih Toplica izvršio je varaždinski ljekarnik Ivan Halter 1821. godine⁽²⁾. Isti je taj ljekarnik tiskao i izdao u Varaždinu 1830. godine jednu knji-

Inferius habemus quod secundum regulam
Harmatimum sequam Apotecum Suijaphi
habere videtur, candemque cum in quibuslibet
tam in quibuslibet hinc in modis gal. na. pro
habere invenimus die 22. 1779

Michael Hinterholzer
Physicus ab hinc
Lantab. Suijaphi

J. B. Lalangue
Cirurgianus primus

Cosum et praeconce Mathia
Protulepece Libere Regiae
Civis Varaždinensis Jura
in Senatore, et superius
Exempto

Exemplum in hinc hinc
J. B. Lalangue
1779

Slika 17. – Zapisnik pregleda ljekarne Josipa Hartella iz 1779. g. Potpisi Hinterholzera i Lalanguea*.

* Prijevod zapisnika glasi: »Dolje potpisani potvrđujemo da smo prema dobrohotnom zakonu kraljevina pregledali ljekarnu doktora Jozefa Hartella te smo je našli vrlo dobro opskrbljenom kako u količini tako i u kakvoći lijekova i u najvećem redu. Dana 22. studenog 1779.« Potpisi: Mihael Hinterholzer fizik kraljevstva i zdravstveni savjetnik, J. B. Lalangue fizik Varaždinske županije. U prisutnosti i pred Martinom Protulepecom senatorom slobodnog i kraljevskog grada Varaždina radi gornjeg poslanog. Matija Gregorić.

žicu u kojoj preporuča klorno vapno kao jeftino i djelotvorno sredstvo za dezinfekciju i suzbijanje zaraznih bolesti, naročito kod domaćih životinja. To je njegovo upozorenje značajno tim više jer je objavljeno prije aseptičke ere⁽⁹¹⁾.

Namjesničko vijeće poziva 1859. g. Zagrebački kaptol, vlasnika Varaždinskih Toplica, da pokuša ishoditi ili nagovoriti kojeg ljekarnika da otvori ljekarnu u Varaždinskim Toplicama^(29, 92). Zagrebački se kaptol obratio varaždinskim ljekarnicima s prijedlogom da netko od njih otvori ljekarnu u Varaždinskim Toplicama koje su već daleko poznate i kamo dolazi mnogo ljudi radi liječenja. Čini se da varaždinski ljekarnici nisu bili voljni izaći u susret takvom prijedlogu, pa je Zagrebački kaptol upozorio da će pronaći negdje drugdje ljekarnika i dovesti ga u Varaždinske Toplice što bi predstavljalo opasnost konkurencije⁽²⁹⁾. Sporazum je uslijedio s ljekarnikom Maksimilijanom pl. Horvatom^(29, 92) koji je dobio stan u Varaždinskim Toplicama⁽⁹²⁾ i tamo otvorio ljekarnu 1860. godine⁽²⁹⁾. Prije ove ljekarne, koju od tada vodi stalni lje-

karnik, u Varaždinskim Toplicama je bila priručna ljekarna koju je osnovao varaždinski kirurg Beil. Ovaj je u Varaždinskim Toplicama namjestio svog pomoćnika Josipa Preskera, kirurga, s potrebnim instrumentima i priručnom apotekom. Ta je priručna apoteka načinjena nakon ugovora sklopljenog između providnika lječilišta Lovrenčića i kirurga Beila 1820. godine^(2, 92).

Spomenuti treba i dr. Adolfa Fodora (1853.–1897.), sina Teodora Fodora, varaždinskog ljekarnika, koji je završio studij medicine i farmacije u Beču. Najprije je radio u Varaždinu i Varaždinskim Toplicama, zatim je imao apoteku na Baniji, u Karlovcu, koju je godine 1888. prodao i otišao u Zagreb gdje se namjestio u zdravstvenom odsjeku Zemaljske vlade. Svojim je iskustvom pomagao pri sređivanju i organizaciji zdravstvene službe u zemlji. Smatra ga se zaslužnim za otvaranje Zemaljskog zavoda za proizvodnju animalne limfe u Zagrebu (Gundulićeva ul. 57) čime je započela proizvodnja lijekova i drugih sredstava za liječenje kod nas. Fodor se osim stručnim radom bavio glazbom, književnišću i slikarstvom⁽⁹³⁾.

Gradska bolnica u Varaždinu, otvorena je 22. X. 1898., nije imala odmah svoju ljekarnu. Hrvatska zemaljska vlada je, doduše, izdala dozvolu za otvaranje bolničke ljekarne još u travnju 1898. g., no bolnička je ljekarna otvorena tek 1. listopada 1899. Do tada su bolnicu opskrbljivale lijekovima i drugim potrebnim materijalom mjesne ljekarne uz popust od 25%⁽²⁵⁾.

Te iste, 1898., godine pojavljuje se pitanje ljekarničkih asistenata (pomoćnika). Ta pojava, međutim, nije bila samo u Varaždinu, nego šireg značenja i javljala se i u Austriji. Zbog manjka tog kadra ljekarnici su bili prisiljeni uzimati u pomoć za rad u ljekarnama neškolorane i stručno nespremljene osobe. Dva su se razloga navodila kao uzrok toj pojavi: tražilo se da pomoćnici imaju istu spremu kao i vlasnici ljekarni, dok je plaća takvom pomoćniku bila vrlo niska. Iz Austrije stižu apeli kojima se vlasnici ljekarni i političke oblasti pozivaju da se provede reforma koja bi trebala omogućiti povećanje tog kadra. Reforma bi se sastojala u tom da asistenti u ljekarnama ne bi trebali imati iste škole kao i vlasnici, tada bi se vjerojatno zadovoljili i plaćom koja im se nudi⁽⁹⁴⁾.

Postupno su otvarane ljekarne i u drugim većim mjestima Varaždinske županije pa se u godišnjim izvještajima spominje da je na području županije bilo 9 ljekarni⁽⁹⁵⁾ i taj se broj nije do konca XIX. stoljeća mijenjao. Županijski izvještaj za 1907. godinu navodi da se na području županije nalaze ljekarne u mjestima Ivanec, Klanjec, Krapina, Ludbreg, Novi Marof, Pregrada, Varaždinske Toplice, Vinica i Zlatar. Osim Varaždinskih Toplica i Vinice, sva su mjesta sjedišta kotara. Ručne ljekarne su imali općinski liječnici u Budinščini, Malom Bukovcu i Zaboku. Nekoliko kutija takvih ručnih ljekarni nalaze se sada u Gradskom muzeju u Varaždinu.

Liječnici i javno zdravstvo

Briga oko osobne higijene i čistoće tijela pojavljuje se u Evropi nakon križarskih ratova u kojima su Evropljani to naučili od Arapa. U najranijem srednjem vijeku prevladavaju Evropom vračare i razni nadriliječnici i propada potreba za pravim liječenjem⁽²³⁾. Ljudi se liječe kojekakvim napicima, travama, magijama i gatanjem. Pod utjecajem onog što su Evropljani vidjeli za križarskih ratova (konac XI. do druge polovice XIII. stoljeća)⁽⁹⁶⁾ od Arapa čija je medicina most između klasične grčko-rimske i evropske pri njenom preporodu između XIV. i XV. stoljeća, postupno se vraća pravoj medicini i podizanju higijenskog stanja. U gradovima se podižu kupališta u kojima se za kupače brinu izučeni kupalištari. I u Varaždinu postoje polovicom XV. stoljeća kupališta u kojima se kupalo u drvenim kadama. Prema podacima za razdoblje 1454. do 1464. godine zna se da su u to vrijeme u Varaždinu djelovali ku-

nje jedan hospital u gradu⁽⁸⁾. Godine 1462. nailazimo na ime liječnika Matije Kozakovića. Iako je sasvim sigurno domaći sin, i njega se titulira »Arzt«, odnosno »medicus«. Na jednom se samo mjestu spominje ime još jednog liječnika, Frycz Trus, medicus⁽²³⁾.

Iz bilježaka sudova tog vremena se vidi da su liječnici tada sami priređivali lijekove i prodavali ih svojim bolesnicima, pa su sudovi često presuđivali u raznim sporovima bilo da koji bolesnik nije platio lijek ili je pak bolesnik tužio liječnika jer mu lijek nije koristio⁽²³⁾. Presude su obično bile jedinstvene: liječnik-majstor trebao je pod zakletvom izjaviti koliko su njegovi lijekovi koristili bolesniku ili pokojniku, ako je tužila rodbina, presudom je toliko novaca primljenih u obliku predujma smio zadržati, a ostalo je morao vratiti⁽⁹⁷⁾.

Uzevši u obzir postojanje kupališta, kupalištare, hospital i kirurge, Varaždin u to vrijeme nije zaostajao u pogledu zdravstva i higijene za drugim gradovima. Bio je to onda daleko manji grad, a povremeno je imao po tri liječnika, pet kupalištara i više kirurga.

Međutim, kada govorimo o liječnicima i tako ih nazivamo – za ono vrijeme – moramo biti svjesni da to nisu bili školovani liječnici, doktori medicine, nego obrtnici koji su izučili svoj zanat kod kakvog majstora za razliku od dalmatinskih gradova koji su održavali kontinuitet povezanosti sa susjednom Italijom još od doba Rimljana. Tamo nalazimo školovane liječnike. Iza godine 1000. počinju se razvijati svjetovne medicinske škole najprije u Italiji (Salerno), pa u Francuskoj (Montpellier). U Varaždinu sve do XVI. stoljeća, pa i poslije, nalazimo neškolovane liječnike koji su se nazivali »medicus« ili »Arzt« (pisano u spisima »Arzt«), a takvi su već tada nestali iz gradova južne i zapadne Evrope⁽⁹⁷⁾. Počevši od XVII. stoljeća Varaždin ima liječnike fakultetske spreme s nazivom doktor medicine. U to se vrijeme traži već da i kirurzi prođu određene škole, provodi se reforma i njihovog školovanja i ne dozvoljava se obrtnički način učenja. Zadnji školovani kirurg u Varaždinu je bio Slavoljub Tičer, prvi sekundarni liječnik bolnice otvorene 1898. g.⁽⁹⁸⁾, umro 1900. godine.

Brijači, ranarnici (kirurzi) i kupalištari (balneatori) osjećaju potrebu udruživanja i organiziranja vlastitog ceha. Postojanje tog ceha vidimo prema pravilima iz 1557.^(90, 100) i 1561. g.⁽¹⁰⁰⁾. Ta pravila potvrđuje ponovno kralj Karlo VI. godine 1724.⁽¹⁰⁰⁾. Postoji sačuvan jedan cehovski list na kojem je jasan otisak cehovskog pečata. Na pečatu je lik sv. Sebastijana, zaštitnika kirurga, privezanog za drvo i izrađenog strelicama, a uokrug lika je natpis: »HAUBTLAND SIGIL IN WARASDIN. 1577.«^(100, 101). Pravila varaždinskog ceha brijača i kupalištara su prijevod statuta požunskog ceha ranarnika na latinski jezik. U požunskom statutu iz godine 1540. su na prvom mjestu, nabrajajući majstore, kirurzi, dok su u varaždinskim pravilima iz 1577. i 1561. godine najprije brijači⁽¹⁰⁰⁾. Kirurzi se spominju u gradskim spisima u godinama 1454. i 1464. uz brijače i kupalištare⁽¹⁰⁰⁾, a u XVI. stoljeću ih je bilo u gradu 25. To su bili: Franjo Sveršić, Herceg Juraj, Trobel Ivan, Farkaš Blaž stariji, Farkaš Blaž mlađi, Petronjak Stjepan, Požežec Ivan, Vodopija Nikola, Organušić Stjepan, Kuzmić Juraj, Ivan sin Mihajla, Martin, Šinković Juraj, Galić Petar, Šambar Ivan, Blaž sin kovača, Gombor Franjo, Blaž zet Šambarov, Mihajlo de Eperies, Ivan de Eperies, Stanečić Juraj – zovu ga padar, Bornemisa Nikola, Urban, Jančević Juraj i Mihajlo de Eperies zvan Eperješ. Od ovih su vjerojatno Blaž Farkaš i Mihajlo Eperješ s gradskim bilježnikom Franjom Hadarom išli g. 1577. u Požun radi prijevoda spomenutog statuta ranarničkog ceha na latinski jezik⁽⁹⁸⁾. Varaždinska je medicina bila u to vrijeme u rukama kirurga⁽⁸⁾.

Polovicom XVI. stoljeća je živio i radio u Varaždinu brijač-kirurg Franjo Sveršić⁽¹⁰⁵⁾. Njegova diploma izdana u Požunu godine 1567. sačuvana je u Gradskom muzeju u Varaždinu. Iz nje se vidi da je Sveršić rođen u Križevcima i da je u Požunu učio brijački i kirurški zanat kod tamošnjeg kirurga Dystelera⁽¹⁰¹⁾ (Dysclera)⁽⁹⁹⁾ te da je osposobljen te zanate obavljati u svim gradovima i mjestima zemlje^(99, 101). U

Varaždinu je imao svoju kuću i pet je puta bio izabran za gradskog suca. Prema jednim podacima Franciscus Zwersych, brijački majstor, bio je gradski sudac godine 1592., 1595., 1596. i 1597.⁽¹⁵⁾, a po drugima je to bilo u godinama 1591., 1594., 1595. i 1596.⁽¹⁰²⁾. Peti je put bio izabran za gradskog suca 1600. godine, ali je umro od kuge 27. studenog 1600.^(21, 105, 108) u 22 sata⁽¹⁵⁾ ne nastupivši dužnost suca. Organizacijom Vojne krajine (slavonske) za sjevernu Hrvatsku u XVI. stoljeću u kojoj Varaždin zauzima ključno mjesto logističkog uporišta, u gradu se nalazi više vojnih kirurga koji su bili vojsci daleko interesantniji i funkcionalniji nego tadašnji liječnici. Spominje se u godini 1557. Matija Palbierer, pa 1579. u spisima neimenovani Wundarzt te godine 1598. Hans Haselaurer. Ovaj zadnji je imao kuću u gradu i posjed u okolici (umro je g. 1616.)⁽¹⁰¹⁾.

Godine 1588. boravi kratko u Varaždinu Paulus Fabricius za onda vrlo poznat liječnik⁽⁸⁾. Njegovo se ime spominje u zapisniku gradskog magistrata i navodi da je bio »*medicinae doctor*«. Rođen je u mjestu Lauban, Gornja Lužica i već je 1553. profesor matematike na bečkom sveučilištu. Istovremeno studira medicinu i promoviran je za doktora medicine 1557. g. Preparirao je prvi čovječji kostur za bečki medicinski fakultet, bavio se botanikom, astronomijom i astrologijom. Konstruirao je neki astronomski aparat. U godini 1578. je član odbora za reformu kalendara. U Varaždinu djeluje kao liječnik. Grad je u to vrijeme pun vojske i ranjenika koji dolaze s bojišta. Drugog školovanog liječnika u to vrijeme u Varaždinu nema. Umro je 1589.⁽⁹⁸⁾.

U XVI. stoljeću postaje Varaždin značajan politički, kulturni, zdravstveni i naročito vojni centar. To je stoljeće vladavine sultana Selima I. i Sulejmana I. Veličanstvenog⁽¹⁰³⁾, najjače osmanlijske ekspanzije i neprekidnih ratova s njima. Hrvatska je pri tom stekla epitet »*antemurale christianitatis*«. *Ratovi se vode u blizini Varaždina. Bosanski Ulama-beg zauzima g. 1543. tvrđu Brezovica kod Virovitice, a 5. svibnja 1545. Turci potuku bansku vojsku kod Konjščine. Ratuje se jedva koji kilometar od Varaždina. 3. listopada 1552. prodire opet Ulama-beg iznenada sve do Biškopca s namjerom osvajanja Varaždina, ali ga tamo, dok je logorovao, napadne i potuče ban Nikola Zrinski⁽¹⁰⁴⁾. Godine 1566. pada Siget, a 1578. je spaljena tvrđava Drnje kod Koprivnice. 1579. Turci napadaju Topolovac kod Križevaca i Đurđevac. Ponovno se ratuje s Turcima godine 1586. oko Đurđevca i Koprivnice, a 1591. dopiru Turci do Zagreba i pod Kalnik (Gušćerovac)⁽¹⁰⁴⁾. Takvo stanje zahtijeva da se u Varaždinu nalazi veća vojna posada, što opet iziskuje potrebu opremanja vojske. Mnogo su opreme izradili varaždinski majstori. Radi toga u XVI. stoljeću ojačava u gradu obrt, a s tim u vezi nastaju brojni cehovi⁽¹⁰⁵⁾. Zbog stalno prijeteeće turske opasnosti Varaždin postaje najprije sjedište kapetana Štajerske, a kako su ga Turci sve ozbiljnije ugrožavali, Varaždin postaje sjedište generala, zapovjednika Slavonske krajine koja se tada formira⁽¹⁰⁶⁾. Vojna je krajina osnovana 1553. godine. Posade su smještene u mjestima: Varaždin, Varaždinske Toplice, Remetinec, Čanjevo, Veliki Kalnik, Apatovac, Glogovnica, Ludbreg, Koprivnica, Đurđevac, Kupinec, Topolovac, Cirkvena, Križevci, Ivanić Grad, Sisak i Zagreb. Te godine nisu Turci napadali jer je Sulejman ratovao u Perziji gdje je poginuo Ulama-beg⁽¹⁰⁷⁾. U Varaždinu je zapovjedništvo obrambenog sistema i centralna je tvrđava sjevernog dijela Vojne krajine. To ostaje sve do prestanka turske opasnosti koncem XVII. stoljeća. U XVI. se stoljeću grad utvrđuje, izgrađuju se oko grada zidine i kule koje se opkoljavaju grabištima i nasipima. Voda koja je dovedena iz Drave i Dravice pravit će velike teškoće javnozdravstvenoj službi zbog legla komaraca u barama koje tako nastaju i zbog nakupljanja svakakvog otpada u njoj. Tako je bilo sve do početka XIX. stoljeća kada je voda odstranjena, grabišta su zatrpana i zidine porušene. Danas su jedini ostaci toga tragovi gradskih zidina u sjeverozapadnom dijelu gradskog parka i velika četverouglata kula na Trgu bana Jelačića⁽¹⁰⁶⁾.

S obzirom na takvo stanje – blizina Turaka, neprekidni ratovi protiv njih, zapuštenost zemlje, brojna zgarišta, prebjeci, neprekidni pokreti vojske – zdravstvene su

prilike jadne. Često je javljaju, bolje reći: stalno traju, razne epidemije, a liječnika praktički nema. Tu i tamo dođe po koji strani, dok se domaći sinovi zbog tako očajnog stanja u zemlji niti ne mogu školovati. Pokušaji da se ipak privuče koji liječnik u te »reliquiae reliquiarum«* izjalovljuje se jer se svi boje Turaka i kuge koja hara Hrvatskom. Takozvani »turski strah« otjerao je i ono malo liječnika koji su prije bili ovdje, a novi zbog toga ne dolaze. Pod konac se tog stoljeća, kako je rečeno, spominje u Varaždinu Paulus Fabricius, no on je samo kratko vrijeme tu boravio⁽⁸⁾. Kuga, koja je tako često prijetila i javljala se, širila se iz Bosne preko Slavonije migracijom stanovništva i pokretima vojske⁽⁴⁴⁾.

Godine 1603. dolazi u Hrvatsku dr. Rosemberg. Nije sigurno da li je bio i u Varaždinu. Umro je 1628. g. S njim je bio i dr. Justus Spada koji ga je trebao naslijediti, ali je nakon Rosembergove smrti otišao. Tek je 1650. godine shvatio Sabor da liječnike mora bolje plaćati želi li da ostanu u zemlji. Plaća je liječniku tada povišena na 200 madžarskih forinti⁽⁸⁾. Bilo je kojekakvih samozvanih liječnika i nadriječnika koji su dolazili od svakuda i svojim radom više štetili nego koristili⁽⁴⁴⁾. Ponovno je o liječnicima raspravljao Hrvatski sabor godine 1641. i zaključio da u Hrvatskoj moraju biti dva državna liječnika: jedan u Zagrebu i jedan u Varaždinu, te da se jedan liječnik mora uzeti u službu i taj bi stalno živio u Varaždinu. Varaždin je u to vrijeme bio veći od Zagreba i u njemu su živjele brojne plemićke obitelji, nositelji vlasti u ondašnjoj Hrvatskoj. Tek je godine 1652. primljen taj novi liječnik sa stalnim boravištem u Varaždinu. Bio je to Leonardus Romanus, doktor medicine i fizike. Određena mu je plaća u iznosu 150 rajnskih forinti, no budući da su s njim svi bili zadovoljni, povećana mu je plaća 1654. godine za 50 rajnskih forinti⁽¹⁰⁸⁾. I Juraj Habelić u svom izvještaju generalu isusovačkog reda u Rimu godine 1652. navodi da se u Varaždinu sada nalazi dobar liječnik, a ima i dobra ljekarna (citirano prema R. Horvat: Povijest Varaždina, rukopis u Gradskom muzeju Varaždin, str. 246). Romanus je službovao u Varaždinu do 1668. godine. 6. XI. 1668. imenovan je za državnog liječnika u Varaždinu dr. Ivan Stančević. I njegovim su radom bili zadovoljni pa mu je uskoro povećana plaća na 200 rajnskih forinti⁽¹⁰⁸⁾. Stančević (Ioannes Sztanchevicz) je bio izvrstan kemičar, sam je priručivao lijekove za svoje bolesnike⁽⁴⁴⁾, a prije nego je postao liječnik, bavio se izradom baruta koji je prodavao krajiškim haramijama⁽¹⁰⁹⁾. Potpisivao se »doctor varasdiensis«. Imao je kuću u unutarnjem gradu⁽⁹⁸⁾. Liječnici su ponekad bili prisiljeni sami izrađivati lijekove, jer čim se desilo da nešto nije bilo u redu s ljekarnama, odmah bi to iskorištavali trgovci i prodavali kojekakve »lijekove«, razne čudotvorne i tajnovite stvari za koje bi bila prava sreća ako nisu štetili. Nije sigurno da li je Stančević 1677. godine umro ili otišao iz Varaždina. Godine 1678. dolazi za liječnika u Varaždin dr. Mijo Karis. Bio je mlad, pa ga se ne oslovljava »excellentissimus dominus,«** nego samo »clarissimus doctor medicinae«.*** Manja mu je i plaća, a kako nije mogao zadovoljiti sve potrebe u gradu, Sabor je angažirao poznatog ptujskog liječnika dr. Ivana Wognera da pomaže Karisu i određuje Wogneru novčanu nagradu. Karis je godine 1680. uspio steći potrebnu vještinu i od tada obavlja sam sve poslove liječnika. Da bi se osigurao liječnik u Varaždinu za budućnost, Sabor stipendira studenta medicine Adama Štoletića koji, kada se Karis odselio u Graz, postaje g. 1682. državni liječnik u Varaždinu nakon što je završio studij. Štoletić je bio izučeni ljekarnik. Oženio se udovicom zagrebačkog ljekarnika Vuka Skolara kod kojeg je prije radio. Žena mu je unijela u brak cjelokupni Skolarov imetak pa je tako bio materijalno dobro osiguran. Radio je kao liječnik u Varaždinu do 1689. godine. Iza njega je imenovan državnim liječnikom Ivan Gotfrid Karlek (Ivan Godfried Carlegg⁽¹⁰⁸⁾). I njega se u gradskim spisima naziva »excellentissimus«. Na uglu sadašnjeg Trga kralja Tomislava i Kukuljevićeve ulice, na mjestu zgrade u kojoj se sada nalazi ljekarna, bile su u XVII. stoljeću tri kuće. Jedna u Kukuljevićevoj ulici, druga na samom uglu, a treća na trgu. Prva je od njih bila Karlekova, sagrađena od drveta⁽¹¹⁾. Karlek je dugo službovao u Varaždinu. Obvezao se prisegom da će ostati raditi u Hrvatskoj, pa mu je zato Sabor povisio plaću. Za vrijeme suspenzije zagre-

bačkog liječnika dr. Ivana Fliszera godine 1700. odlazio je Karlek u Zagreb i tamo umjesto njega radio gotovo pol godine. Istovremeno je radio i u Varaždinu i u Zagrebu⁽¹⁰⁸⁾. Godine 1751. dr. Karlek je izabran za gradskog senatora⁽¹¹⁰⁾, a 1757. se spominje kao protomedik⁽¹¹¹⁾.

Iza Karleka je u Varaždinu dr. Gašpar Karussi. Imao je kuću u gradu koju je kupio za 600 forinti i isplatio 2. rujna 1709.⁽¹¹²⁾ Rodom je iz Citadelle, provincija Venecija. Rodio se 1656. g., promoviran je u Padovi. Službovao je u Veneciji i Ljubljani, a od 1700. u Celju. U Varaždin je došao 1706. godine gdje je i umro 1712.⁽¹¹³⁾

U to su vrijeme u Varaždinu još dva liječnika: dr. Ivan Friedrich Kern i dr. Ivan Baptist Matzamrot⁽¹¹³⁾. Dr. Ioannes Friedrich Kern, confirmorun ordinarius medicus⁽⁹⁸⁾, rođeni Štajerac, doktorirao je u Padovi 1687. i bio je šef pograničnog saniteta u Varaždinu i liječnik u gradu vjerojatno od 1710. do 1714. godine, a prije i poslije boravka u Varaždinu državni liječnik u Grazu. Objavio je mnogo medicinskih opsevacija u najstarijem medicinskom časopisu »Miscelanea Naturae Curiosorum« i »Ephemerides«. Za vrijeme boravka u Varaždinu nije ništa pisao⁽¹¹⁴⁾.

Dr. Ivan Baptist Matzamrot* se spominje godine 1712. Nije navedeno od kuda je došao, no godinu dana je besplatno liječio ljude, obavljao praksu u Varaždinu i sve druge liječničke poslove, pa ga je Hrvatski sabor za nagradu 4. travnja 1713. g. imenovao zemaljskim liječnikom uz godišnju plaću od 150 rajnskih dukata pod uvjetom da stalno boravi u Varaždinu. Uz to što je imenovan zemaljskim liječnikom, proglašen je i liječnikom »pro civitate Varasdiensi et illarum partium incollis«⁽¹¹⁵⁾.**

Godine 1716. spominje se u Varaždinu Antun Petrović kao zamjenik gradskog liječnika⁽¹¹⁶⁾, no ništa se o njemu poblize ne govori.

Stari dr. Ivan Gottfried Karlek je umro 1759. godine⁽¹¹⁾. Imao je mnogo djece. Kumovi su im bili brojni varaždinski plemići: Bathyany, Erdödy, Patačići, Najšići, Draškovići. Jedan od sinova, Ivan Godefridus à Karlegg de Trennung bio je liječnik i doktor filozofije⁽¹¹³⁾.

Udovicu pokojnog dr. Karleka oženio je dr. Ivan Leopold Payer, liječnik i doktor filozofije^(117, 118). Rodio se u Sopronu, medicinu je studirao u Beču, a promoviran je za doktora medicine u Padovi godine 1702. Bio je najprije liječnik u Köszegu, a od 1706. do 1720. u Varaždinu. Godine 1709. je izdao knjigu tiskanu u Trattnerovoj tiskari u kojoj opisuje ljekovitost sumporne vode Varaždinskih Toplica⁽¹²¹⁾. Knjiga je pisana latinski i ponovno izdana u Zagrebu 1784.⁽¹¹⁹⁾, a potpuni joj naslov glasi: »Modicum medicum; sive regni Sclavoniae thermarum in inclyto Varasdiensi comitatu ad venerabile ac antiquissimum capitulum almae ecclesiae Zagrabienis Jure domini spectantium succinta et dilucida descriptio. Annexis cautelis in acidulorum usu observandis Authore Joanne Leopoldo Payer Phil. et Med. Doct. Sac. Caes. regiaeque Maj. Physico p.t. inclytorum Statuum et ordinum regnorum Dalmatiae, Croatiae ac Sclavoniae ordinis Varasdiensis. Graecii, typ. Haeredum Widmanstadii 1709. Zagrabiae reimpressum litteris Kotscheianis 1784.«^(117, 120). Ta je Payerova knjižica iz 1709. godine najstarije pisano djelo o Varaždinskim Toplicama i u njoj su iznesena mišljenja i tumačenja o djelovanju termalne vode na čovječji organizam⁽¹²⁰⁾. Knjižica je prevedena i na hrvatski i tiskana pod naslovom; »Od kreposti Toplic Varaždinskih i Krapinskih«⁽¹²¹⁾. Osim toga Payer je napisao 1710. g. i »Medicina aphoristica«. To je jatrokemijska rasprava. Iste je godine napisao i knjigu »Fundamentum naturae medicatricis adaequatum«. To je djelo jatrokemijska fiziologija prema Helmontovu učenju. Osim što je »Modicum medicum« najstarija knjiga o Varaždinskim Toplicama, ona je i najstarija balneološka knjiga kod nas.***

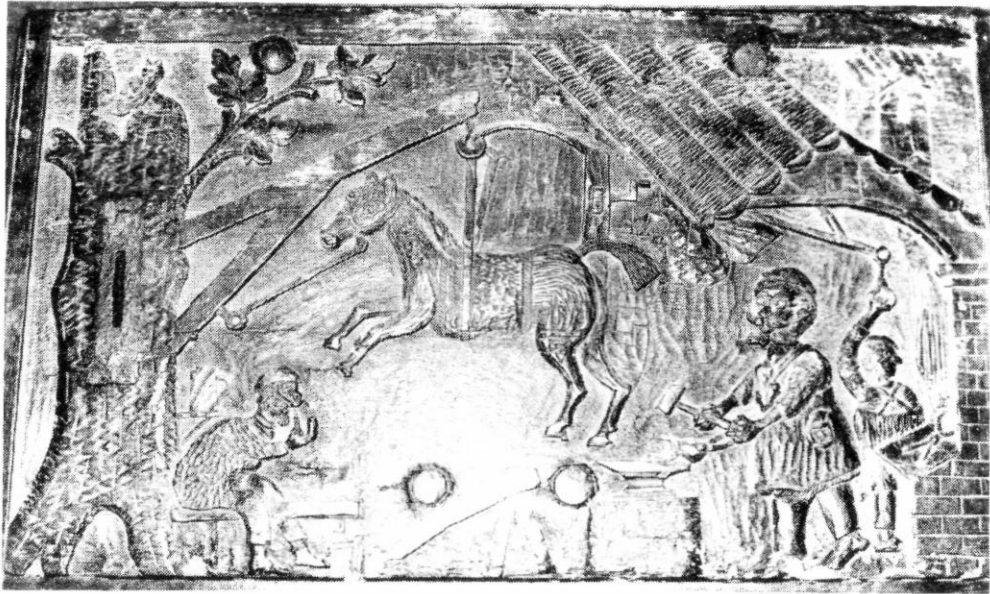
*** Prijevod naslova knjige glasi: »Modicum medicum, kratak i jasan opis toplica kraljevine Slavonije u slavnoj županiji varaždinskoj koje pripadaju po božjem pravu časnom i prastarom kaptolu dobrotvorne zagrebačke crkve. Dodane su opomene koje treba imati pred očima u upotrebi izvorne vode od pisca Ivana Leopolda Payera, filozofije i medicine doktora po sve-

Iz Varaždina je Payer otišao u Petrovaradin⁽¹⁰⁹⁾. Umro je između 1720. i 1723. godine. Naime, u jednom se dokumentu vidi da je davno prije dr. Payer zajedno sa ženom Cecilijom rođenom Markachin kupio od gradskog fiska »plagam vineae desertae«, nekoć vlasništvo Franje Šiškovića, na brdu zvanom Pečecki vrh⁽¹²²⁾. Taj isti vinograd Cecilija Markachin udova iza dr. Ivana Gotfrida Karleka i udova Ivana Leopolda Payera u ime svoje kćeri Terezije Suzane Karlek i Katarine Josipe Karlek udaje za baruna Franju Scherenberga prodaje 23. srpnja 1723. godine svom sinu Ivanu Gotfridu ml. Karleku⁽¹²³⁾.

Godine 1740. u siječnju umrla je u Varaždinu varoška primalja (obstetrix) Marijana, a 1755. g. je umro kirurg Müller. Godine 1758. su umrli gradski kirurzi Franjo Nyz i Danijel Hren⁽¹¹³⁾.

Od 1760. do 1766. godine živio je u Varaždinu dr. Franjo Valussi, državni liječnik. Čini se da nije bio naročito imućan jer nije imao svoju kuću, nego je stanovao kod građanina Martina Boltizaja kojemu ili nije mogao ili nije htio redovito plaćati stanarinu, pa ga je ovaj tužio i 1765. je Valussi (koji se po nekima zvao Velašić⁽¹⁰⁷⁾) osuđen platiti dug. Godine 1760. je Valussi zajedno s ljekarnikom Illingom tužio Ivana Bredy-a koga se u spisima naziva »chirurgus Romanus« i »chirurgus et miles Romanus« zbog uvrede časti. Ne čekajući pravdu pozvali su ga na dvoboj^(124, 125, 126). Valussi je umro 1766. godine, a iduće je godine umro i kirurg Ivan Bredy⁽¹¹³⁾.

Poseban kuriozum predstavlja sačuvana škrinja kovačkog ceha iz druge polovice XVII. ili najkasnije prve polovice XVIII. stoljeća. Škrinja se nalazi u Gradskom muzeju u Varaždinu. Izrađena je od hrastovine, a na poklopcu je izrezbaren lik kovača koji kuje i pri tom nosi naočale. U to je vrijeme već bila poznata uporaba naočala, no nosili su ih obično plemići ili druge privilegirane osobe. Iz prikazanog se lika vidi

Slika 19. – Poklopac škrinje kovačkog ceha u Varaždinu iz 17./18. stoljeća.

tom carskom i kraljevskom Veličanstvu, fizika punim naslovom slavnih staleža i redova kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije reda varaždinskog. U Gracu, tiskom nasljednika Widmanstadia, 1709., u Zagrebu pretiskano Kotscheianskim slovima 1784.«

da su naočale u to vrijeme nosili u Varaždinu i »obični ljudi«, nepriviligirane osobe. To je ujedno usputni dokaz koliko su Varaždinci dolazili u kontakt s drugima i koliko su od njih primali ono što je korisno. Postoje i mišljenja da su to bile zaštitne naočale pri radu. Teško je braniti tako smjelu tvrdnju, no ne nalazim razlog zašto bi se upravo kovač prikazivao osobom slabog vida ili su mu se naočale stavljale kao simbol^(127, 128, 129).

U saborskim se spisima prvi put spominje ime liječnika Mihaela Hinterholzera godine 1746. Ne zna se kada se rodio, a po nekim podacima izgleda da je došao u Varaždin 1758. godine⁽¹³⁰⁾ radi pojave težih bolesti u gradu i okolici⁽¹³¹⁾. Materijalno je slabo stajao, a imao je i tragediju u obitelji. Od četiri kćeri, koliko ih je ukupno imao, tri su umrle od sušice⁽¹³⁰⁾. Bio je prisiljen zamoliti tadašnjeg bana Nadasdya da mu poveća plaću na barem 200 forinti godišnje kako bi mogao živjeti. Sabor mu je 13. studenog 1758. to odobrio uz uvjet da stalno živi u Varaždinu⁽¹³¹⁾. Materijalne su mu se prilike iza toga poboljšale, ima tada vlastitu kuću koju prodaje 7. lipnja 1767. udovici pukovnika Stjepana Patačića baronici Miseroni de Lyzon⁽¹¹⁾ i 1772. g. gradi novu kuću u ulici Via ad vallum (Ulica uz nasip, današnja Cankareva ulica). To je još danas sačuvana visoka dvokatnica na broju 9. uz koju je 1827. i 1834. g. sagrađena Muzička škola⁽¹⁾. Hinterholzer je medicus regis, zemaljski praliječnik i član zdravstvenog vijeća (savjeta)⁽¹³²⁾.

Slika 20. – Dvokatnica u Cankarevoj ulici br. 9 iz 1772. g. Kuća Dr. I. M. Hinterholzera.

Godine 1766. zaključkom Sabora imenovan je za zemaljskog liječnika dr. Ignac Verbega sa sjedištem u Zagrebu. Njemu je odmah naloženo da odredi koji se lijekovi smiju prodavati u Hrvatskoj. Kako je u Varaždinu bio Hinterholzer i županijski fizik Antun Dominik de Grassi, odlučeno je da to učine sva trojica⁽¹³³⁾. Te se godine prvi put spominje de Grassi čije se ime najrazličitije pisalo⁽¹³⁴⁾. Verbega se spominje u Varaždinu samo kao član komisija pri pregledu ljekarni^(83, 135).

20. listopada 1740. umro je kralj Karlo III. Naslijedila ga je na prijestolju kćerka Marija Terezija. Godine 1741. zajednički Ugarsko-hrvatski sabor priznaje njenog muža Franju Lotariškog za kraljičinog suvladara. Franjo Lotariški je 1745. g. okrunjen za njemačkog cara. Umro je od kapi 1765., a na njemačkom ga prijestolju nasljeđuje sin Josip, kojeg majka Marija Terezija imenuje svojim suvladarom i prepušta mu vojne i financijske poslove za austrijsku, mađarsku i hrvatsku zemlju. Poslije njene smrti Josip će je naslijediti kao Josip II. 7. srpnja 1767. osniva Marija Terezija »Vijeće Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije« kao zemaljsku vladu za vojne, upravne, sudske, financijske, školske i gospodarstvene poslove. Vijeće su sačinjavali: tri plemića, jedan velikaš i jedan crkveni dostojanstvenik. Time je Hrvatska ravnopravna Mađarskoj koja od 1723. ima analogno »Namjesničko vijeće«. U okviru Vijeća Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije formiran je Zdravstveni savjet koji postaje zdravstvena vlast i onda kada nema epidemija. Savjet se brinuo za sva pitanja zdravstva u zemlji i u njegovu je kompetenciju spadala briga za liječnike, kirurge, ljekarnike, ubožnice i bolnice. Član je tog savjeta i medicus-regis, praliječnik Ivan Mihael Hinterholzer⁽¹³⁶⁾.

11. kolovoza 1767. odlučuje kraljica Marija Terezija smjestiti Vijeće Kraljevina u Varaždin⁽¹³⁷⁾. Time Varaždin postaje glavni grad Hrvatske. Bio je to sve do katastrofalnog požara koji je izbio 25. travnja 1776.⁽¹³⁸⁾ i kada je grad praktički izgorio, a Vijeće preseljeno u Zagreb i smješteno u ispražnjenu zgradu isusovačkog kolegija. Od 1. srpnja 1776. Zagreb preuzima sve dotadašnje funkcije Varaždina i postaje glavni grad zemlje⁽¹³⁹⁾. Godine 1779. prestaje rad i Vijeća i Savjeta. Sve je ukinuto i daljnji posao što ga je obavljalo Vijeće i Savjet predan je Budimpešti⁽¹³²⁾, a ne Hrvatskom saboru, kako se očekivalo.

Još prije nego je kraljica Marija Terezija osnovala Vijeće Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, započne 1756. godine graditi Novi Varaždin htijući u tom mjestu koncentrirati vojne snage protiv Turaka. U tom bi se mjestu sjedinile križevačke i đurđevačke pukovnije i tako dobila veća i jača vojna jedinica. Grad je sagrađen, ali narod nije prihvatio ime gradu Novi Varaždin, nego ga nazove imenom starog sela, koje je postojalo na tom mjestu, Bjelovar⁽¹⁴⁰⁾.

Godine 1772. spominje se u Varaždinu požunski liječnik Clement, kojemu je te godine umro sin, a godinu dana prije kći. Vjerojatno je tog liječnika doveo u Varaždin kakav velikaš, jer je u to vrijeme zasjedao zajednički Ugarsko-hrvatski sabor⁽¹¹³⁾.

Iza premještaja Vijeća Kraljevina u Zagreb Hinterholzer je ostao u Varaždinu. Uz njega je bio u gradu kao županijski fizik liječnik de Grassi, koji je bio agilniji čovjek i imao je razgranatu praksu. Imao je pacijente u Zagrebu i među kaptolskim kanonicima. Bio je sljedbenik Baglivija i Rotaria i gotovo kod svih bolesti propisivao živu. Propisivanje živinih preparata, za onda još nedovoljno utvrđenih doza, bilo je prihvaćano i od drugih liječnika, pa i poznatijih no, izgleda, u Varaždinu ne toliko kao drugdje. Takva su shvaćanja i bila razlog oštih svađa između de Grassia i Hinterholzera, ali treba naglasiti da su se o korisnosti žive kao lijeka dijelila mišljenja⁽¹³⁴⁾.

De Grassi je bio vrlo promućuran. Kao županijski fizik trebao je u okviru plaće besplatno liječiti sve siromašne građane koji ne bi mogli sami platiti pregled i lijekove. Uskoro, kako je postao županijski fizik, predlaže županijskoj skupštini da mu odobri besplatni stan i nekoliko kola ogrjevnih drva godišnje, a on će za to besplatno liječiti siromahe⁽¹⁴¹⁾. Izgleda da je uspio tom molbom. Njegovom nasljedniku dr. Ivanu Krstitelju Lalanguieu imenovanjem za županijskog fizika dodijeljen je i besplatni stan^(131, 142). Posebnu je pozornost privukao dvjema stvarima: za svoj je rad tražio upravo nevjerojatne honorare, a za gotovo sve bolesti propisivao je živu. Ovim

zadnjim nakopao si je na glavu tešku i mučnu istragu. Liječeći jednog bolesnika u Zagrebu zatražio je od njegove obitelji, iza bolesnikove smrti, honorar od 25 dukata i još jedan dukat za slugu, a drugom bolesniku, nekom lijevaču stakla u Varaždinu, propisao je takav lijek po kojem je bolesniku ozbiljno pozlilo i jedva je ostao živ. I od njega je naplatio honorar u iznosu tri forinte. Naknadnim ispitivanjem je utvrđeno da je lijek sadržavao suviše žive. Protiv de Grassija je povedena istraga koju je vodio Verbega u Zagrebu, a Hinterholzer u Varaždinu. Nastaje vrijeme bezobzirnih napada pogotovo između de Grassija i Hinterholzera, što je i razumljivo, jer obojica žive u istom gradu. De Grassi tvrdi da živa nije otrov, da je to lijek ispitani i provjeren i da je i sam uspješno liječio nekoliko tisuća bolesnika živom. Napadajući Hinterholzera de Grassi govori da je dolaskom u Varaždin došao u barbarsku sredinu u kojoj nitko ne zna za njegove uzore⁽¹³⁰⁾. Odgovarajući na to Hinterholzer je dao u Grazu tiskati jednu knjižicu koju je posvetio banu pod naslovom: »Animadversiones in descriptionem curae physicommechanicoorganicae feliciter terminatae, quem Mercurium vivum in descriptio morbi genere non fuisse indicatum sed empyrice et abusive applicatum ostenditur«⁽¹⁴³⁾.*

Teško je pretpostaviti dokle bi se ta svađa razvila i kakve bi razmjere dobila da 12. prosinca 1769. nije Hrvatsko kraljevsko vijeće objavilo da se pravo liječenja može dati samo školovanim liječnicima i fizicima, a svima se drugima zabranjuje⁽¹⁴⁴⁾. Tim povodom Zdravstveni savjet, kojem je Hinterholzer bio član, zatražio je da svaki liječnik pridonese na uvid diplomu stečenu na kojem domaćem sveučilištu, Beču ili Pragu, jer se samo takve diplome priznaju⁽¹³⁰⁾. De Grassi je vjerojatno stekao diplomu na kojem talijanskom sveučilištu, a i bio je Talijan, pa je, bojeći se da mu se ne omogući rad, zbog toga otišao iz Varaždina^(130, 136), no nije poznato kuda. Ipak, pokušao se vratiti, pa je pod konac 1772. g. uputio molbu samoj kraljici moleći dozvolu za povratak. Hrvatsko Kraljevsko vijeće mu u ime kraljice dozvoljava povratak u Hrvatsku i kao fiziku, ali ne u Varaždin. Istovremeno ga u toj dozvoli upozorava da u slučaju povratka mora živjeti pristojnim životom⁽¹³⁸⁾. Iz ovoga se vidi da je otpjela oštrica zakona kojim se nisu priznavale diplome stečene na sveučilištima izvan habsburških zemalja. Hrvatsko se kraljevsko vijeće sasvim sigurno posavjetovalo sa Zdravstvenim savjetom prije nego je de Grassiju dozvolilo povratak. Ovakva promjena stavova prema »tuđim« diplomama i prema de Grassiju osobno – Hinterholzer je još uvijek član Zdravstvenog savjeta – očit je znak očajnog stanja u Hrvatskoj i evidentnog manjka liječnika u tim krajevima, pa je svaki, tko želi doći, dobro došao. Slavonija je, doduše, oslobođena Turaka nakon bitke kod Slankamena 1691. g., no oni su još uvijek i na desnoj obali Save i »turski se strah« još dobro osjeća! Nije poznato da li se de Grassi vratio u Hrvatsku i kuda.

Dok je još de Grassi obnašao funkciju županijskog fizika, obavljao je mnoge poslove na suzbijanju stočne kuge u Varaždinu i okolici. Godine 1768. secirao je s Hinterholzerom uginule životinje i na temelju obdukcijских nalaza davao mišljenja i preporuke za suzbijanje epidemije⁽³⁶⁾. Budući da se nakon odlaska iz Varaždina nije vraćao, suspendiran je zbog samovoljnog napuštanja funkcije županijskog fizika i na to je mjesto 30. ožujka 1772. postavljen dr. Ivan Krstitelj Lalangue⁽¹⁴⁵⁾.

Hinterholzer u svojim bilješkama spominje »lues venerea«, a 1794. godine u jednoj bilješci navodi da ga je neka plemkinja pitala za savjet »zbog svojih stvari«. Po tom se pokazuje netočnim mišljenje da su lues donijeli Francuzi za vrijeme napoleonskih ratova, bio je poznat i prije⁽¹⁴⁶⁾. Iz istih se bilježaka znade za tešku epidemiju influence koja je harala cijelom zemljom, a o njoj piše i Sermage⁽¹⁴⁷⁾. Iz dokumentacije rada Zdravstvenog savjeta, koja je potpuno sačuvana, znade se za epidemiju dizenterije u okolici Lepoglave i Ludbrega, kao i to da je u djelokrugu rada Zdravstvenog savjeta spadala i briga oko stočnih bolesti⁽¹³²⁾.

* »Prigovori opisu fizikalno-mehaničko-organske metode liječenja za koju se tvrdi da je dobro uspjela i u kojoj je propisana živa kao lijek što prema opisu bolesti nije bilo potrebno, nego je učinjeno iz običaja.«

Godine 1770. objavljuje kraljica Marija Terezija prvi opći Zakon o zdravstvu za sve habsburške zemlje. To je van Swietenov »Normativum de re sanitatis«, normativ kojim se regulira rad cjelokupne zdravstvene službe, posebno preventivnih akcija⁽¹⁴⁸⁾. Kod nas se uvodi funkcija liječnika-fizika prvenstveno radi provođenja preventive⁽¹⁴⁹⁾. Osnivaju se vrhovne zdravstvene komisije koje kreiraju posebne formule i šalju ih gradovima i županijama da bi se putem tih upitnika upoznale s kretanjima bolesti, načinom liječenja, smrtnošću dojenčadi i odraslih te o broju poroda⁽¹⁴⁴⁾. Preko službenih se izvještaja saznaju pojedinosti o zdravstvenim djelatnicima, vrši se evidencija i za svakog se upisuju podaci o zvanju, starosti, spolu i mjestu službovanja. Godine 1771. kraljica je zatražila od varaždinskog magistrata izvještaj o primaljama u gradu, o njihovim stambenim prilikama i plaćama. Kraljičina se briga za primalje očituje i u naredbi da država da svakoj od njih po jednu knjigu-priručnik »Liber Passici« koju je napisao bečki opstetričar Rafael Steidele. Tako je Varaždinski magistrat dobio od Vijeća dvije takve knjige da ih podijeli varoškim primaljama i njihovim pomoćnicama^(149, 150). Kraljica se nije oglašila ni na direktne predstavke i molbe primalja, pa je tako varaždinska primalja Ana Marija Kromlin uspjela tužbom upravljenom direktno kraljici isposlovati povećanje plaće koju joj je osporavao Varaždinski magistrat⁽¹⁴⁹⁾. Međutim, još 16. rujna 1763. godine Ugarska komora, na temelju kraljičine odredbe da se u svakom gradu imaju namjestiti ispitane primalje i samo takve mogu pomagati roditeljima, traži podatke i izvještaj da li se naredba poštuje u Varaždinu i pita kako je plaćena primalja⁽¹⁵¹⁾. 11. siječnja 1764. odgovara Magistrat da je varaždinska primalja Elizabeta Simonin učila na bečkom medicinskom fakultetu, a ovdje ispitana po pokojnom liječniku dr. Gotfridu Karleku. Za svoj rad nije plaćena, nego dobiva nagrade, ali će od sada prema odredbi Komorskog vijeća imati plaću na teret gradske blagajne godišnje 20 forinti, 6 mjera raži i 6 mjera žitne smjese. Zbog toga će morati besplatno pomagati siromašnim ženama pri porodu i pri tom ih poučavati⁽¹⁵²⁾.

Razočaran svađama između Hinterholzera i de Grassija tadašnji ban Nadasy moli kraljicu da pošalje u Varaždin kakvog dobrog i sposobnog liječnika. Molio je to tim više jer ga je i sam trebao⁽¹⁴²⁾. U to je vrijeme već van Swieten izradio svoj »Normativum sanitatis«, a taj se odnosio i na provođenje zdravstvenih mjera na granici. Budući da je u Varaždinu bilo zapovjedništvo sjevernog dijela Krajine, trebao je netko doći u Varaždin i ovdje ostvarivati van Swietenove zamisli. U Beču je u to vrijeme radio mladi liječnik Ivan Krstitelj Lalangue (Jean Baptist Lalangue), rođen u Mattonu, belgijski Luksemburg⁽¹⁵⁴⁾, sin Henri Lalanguea i Catherine rođene Lhommer⁽¹⁴⁵⁾ koji je vrlo brzo i uspješno završio studij medicine i bio van Swietenov zemljak i osoba punog povjerenja. Sigurno je van Swieten utjecao na kraljicu Mariju Tereziju, a Lalanguea posebno nagovarao, pa je odlučeno da se Lalangue pošalje u Varaždin i tako udovolji i molbi bana Nadasya⁽¹⁴²⁾. Da bi pridobio Lalanguea za odlazak u Varaždin, van Swieten mu u ime kraljice obećaje plaću, te osim što će kao banski liječnik dobivati 200 rajnskih dukata godišnje, još posebno će 440 rajnskih dukata godišnje primiti iz dvorske blagajne⁽¹⁵⁵⁾. Bila je to prilična svota! Jedan rajnski dukat cijeni se na 16 zlatnih američkih dolara⁽¹⁵⁶⁾.

Pristavši ici u Varaždin, najviše za volju van Swietena, dobio je van Swieten pozdanu osobu za provođenje njegovih ideja u Hrvatskoj⁽¹⁵⁷⁾. Znajući Lalangue da u Varaždinu nema mnogo liječnika niti izučenih primalja, osposobio se prethodno za porođničara pa je u bečkoj bolnici sv. Marka stekao titulu magistra opstetricije i tada se otputio u Varaždin kamo je došao poštanskom kočijom 1771. g.⁽¹⁴²⁾ gdje je 30. ožujka 1772. g. imenovan i za fizika Varaždinske županije⁽¹⁵⁵⁾. Tako je istovremeno bio banski liječnik i županijski fizik⁽¹⁵³⁾. Stan je dobio u županijskoj zgradi⁽¹⁴²⁾, sagrađenoj 1770. godine⁽¹⁵⁸⁾ koja se nalazi na Franjevačkom trgu br. 7. Oženio se zemljakinjom Delbar de Belgio, rođenom 17. rujna 1742⁽¹⁴²⁾. Nadao se ostati kratko vrijeme u Hrvatskoj, tek toliko da ispuni želje svog protektora van Swietena, međutim godinu

dana poslije njegova dolaska u Varaždin, odnosno iste godine u kojoj je imenovan županijskim fizikom, umre u Schönbrunnu kraj Beča njegov pokrovitelj Gerhard van Swieten. Možda upravo zbog toga što je nestalo osobe koja ga je podržavala ili zbog toga što se, kako sam piše, dobro snašao »u horvackim hižama« i, »ar gde je kruh, onde je i domovina«, ostao je u Varaždinu do svoje smrti⁽¹⁵⁵⁾.

Ivan Krstitelj Lalangue je, iako stranac, izuzetno značajan za Varaždin, za hrvatsku medicinu uopće, a posebno za hrvatsku medicinsku publicistiku. Prvi je liječnik koji je napisao stručno medicinsko djelo na hrvatskom jeziku. Sve ono što je prije njega napisano bilo je napisano od nemedicinara ili jednostavno prevedeno⁽¹⁴⁵⁾. Prvom tiskanom medicinskom knjigom na hrvatskom jeziku smatra se prijevod knjige »Flos Medicinae«* franjevca Emerika Pavića iz 1768. godine⁽¹⁵⁹⁾.

Iste godine kada je imenovan za županijskog fizika, pregledava toplice na području županije. Određuje toplinu termalnih voda i razvrstava ih prema ljekovitosti. U ljetu i jeseni 1772. godine pregledava Krapinske, Varaždinske, Sutinske i Smrdeće (Tuheljske) toplice. Nije izvršio potpunu analizu voda, jer nije raspolagao odgovarajućom aparaturom. O svemu nađenom podnosi opširan izvještaj Županijskoj skupštini pod naslovom: »Inclyti comitatus Varasdiensis aquae minerales⁽¹⁶⁰⁾. **Ponovno je pretraživao Varaždinske toplice i poslao izvještaj vladi, koja je to tražila, a taj je glasio: »Medica de Varasdiensibus thermis expositio«⁽¹⁶⁰⁾***

Stanje u Varaždinu nije bilo ni najmanje sređeno. Ukidanjem stare vlasti i stvaranjem Vijeća Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije započinje proces germanizacije pod naslovom prosvjetiteljski apsolutizam. Njemački se jezik uvodi u javni život kao službeni, zabranjuje se latinski, koji je to do tada bio. Iz službe se otpuštaju svi koji ne znaju njemački, a na bivšem pavlinskom posjedu u Varaždinu osniva se njemačka župa u kojoj svećenik podučava djecu i odrasle njemačkom jeziku. Reagiranjem građana očituje se potpunom pasiviziranju na sve, a to ide tako daleko da se više ni mrtve ne pokapa dovoljno duboko. Stanje se u gradu još nije potpuno srediло iza velikog požara, pa županijski fizik ima pune ruke posla. Najviše je zauzet sprečavanjem pojave zaraznih bolesti. Poteškoće mu predstavljaju groblja i pokapanje još uvijek unutar grada u kojima se pokapanje vršilo preplitko. Uviđajući opasnost od toga Lalangue predlaže Županijskoj skupštini 22. ožujka 1789. da se prepuno groblje kod crkve sv. Vida (današnji dio Vidovskog trga) zaspe slojem dovezene zemlje najmanje visokim dvije stope, a zatim da se napusti. Upozoravao je na opasnost zaraza zbog stanja na tom groblju. Za potvrdu njegovih predviđanja oboli iduće noći u Dugoj ulici (današnja Zagrebačka ulica) četrdesetak osoba od neke zarazne bolesti⁽³²⁾.

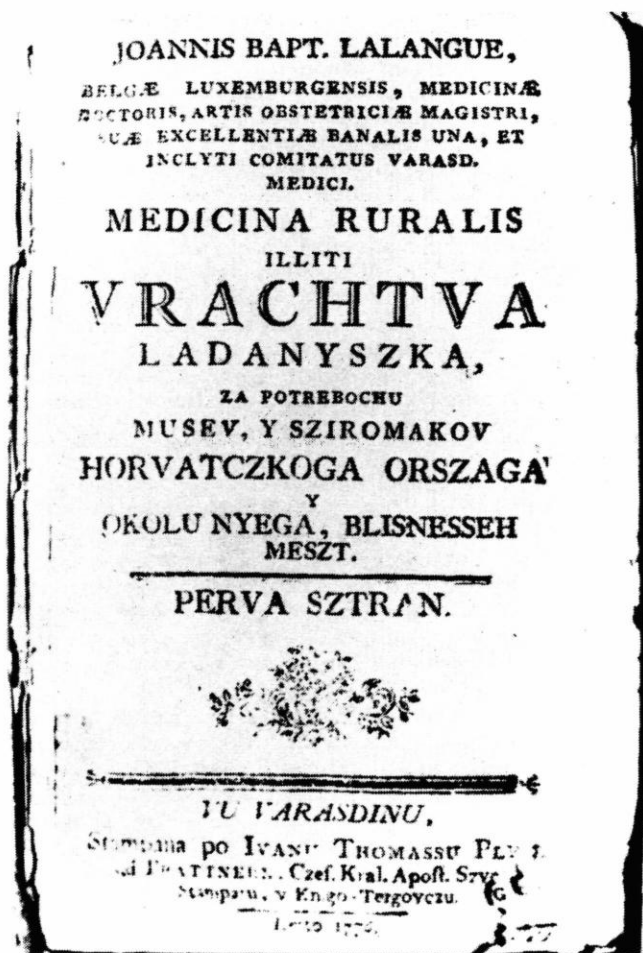
Groblja su u Varaždinu predstavljala velik javnozdravstveni problem. Prve podatke o nastojanju lociranja groblja izvan grada imamo u pozivu Kraljevskog vijeća Magistratu od 3. prosinca 1768. godine. Vijeće traži da Magistrat s mjesnim župnikom poduzme sve što je potrebno da se groblja u gradu ukinu i odredi mjesto izvan grada. Vlada je to već dogovorila s biskupijom⁽¹⁶¹⁾. U gradu je bilo nekoliko groblja. Katolici su zakapani na grobljima oko gradskih crkava: kod crkve sv. Florijana, kod župne crkve i u njoj, kod franjevačke crkve, kod kapucinske crkve, kod crkve sv. Vida i kod kapelice sv. Roka⁽¹¹³⁾. Ima podataka da su mnogi građani pokapani i u blizini kapelice sv. Fabijana i Sebastijana⁽¹⁶¹⁾. Nekatolike se zakapalo na »cimiterium hereticum«****, pokraj »trpećeg Isusa«. To se groblje nalazilo izvan grada, a bilo je na mjestu gdje danas ulica Pavleka Miškine presijeca željezničku prugu⁽¹¹³⁾. Magistrat povjerava gradskom kapetanu Ivanu Jakabu Friczu da s mjesnim župnikom Antunom Smukovićem riješi pitanje lokacije groblja izvan grada. Groblja su u to vrijeme bila pod jurisdikcijom crkve. Župnik Smuković je odbio bilo što raspravljati o lokaciji groblja izvan grada, navodeći da nije o tom obaviješten od svojih duhovnih vlasti. Ispričao se zatim bolešću zbog koje ne može s gradskim kapetanom pogledati mjesta za eventualni smještaj groblja. Crkveni prebendar Grangya je umjesto župnika pokazao gradskom izaslaniku dva zemljišta uz kapucinski vrt gdje bi se

moglo smjestiti groblje, a ako ta mjesta ne odgovaraju, on predlaže da se groblje otvori sjeverno od kapelice sv. Fabijana i Sebastijana, na polju koje također pripada kapucinima. Ovaj je zadnji prijedlog Grangya obrazložio time što mnogi građani za života izražavaju želju da ih se pokopa uz tu kapelicu⁽¹⁶¹⁾. 24. prosinca 1768. obaviješten je gvardijan franjevačkog samostana da se postojeće groblje oko njihove crkve smatra od sada zatvoreno i da će se ta odluka preko zapovjednika gradske straže objaviti građanima⁽¹⁶¹⁾. Uz gradskog kapetana Fricza u rješavanju pitanja ukidanja groblja u gradu radio je i ljekarnik Ignac Illing. Magistrat je 30. prosinca 1768. g. poslao Hrvatskom kraljevskom vijeću prijedlog da se suglasi sa zatvaranjem groblja unutar grada⁽¹⁶²⁾. Novo groblje – cimiterium novum – prvo izvan grada spominje se godine 1772.⁽¹¹³⁾ odnosno 1773.⁽¹¹⁾ Ono se nalazilo između Jalkovečke ulice i topničke vojarne⁽¹¹⁾, ali se nije dugo održalo⁽¹⁶³⁾. Sadašnje varaždinsko groblje je otvoreno godine 1773. za što je imao mnogo zasluga i Lalangue⁽²³⁾, ali su još 1789. g. mrtvaci pokapani unutar grada⁽¹⁶⁴⁾. U gradu je postojao običaj da se mrtvace prije pokopa prenosi iz kuće u crkvu u otvorenom lijesu. To je zabranjeno odlukom Hrvatskog kraljevskog vijeća 1772. godine. U obrazloženju te odluke se kaže da takav način prijenosa šteti zdravlju ljudi, a naročito trudnicama, jer bi gledajući lešine mogle dobiti strah (horror)⁽¹⁶⁵⁾.

Lalangue se nije samo angažirao na području javnog zdravstva, pregledima toplica i epidemiološkim pitanjima. Vrlo je aktivan na području kurativne medicine i kao praktični liječnik liječi svakog tko mu se obrati. Među njegovim su bolesnicima plemići, grofovi, varaždinski purgeri, majstori, djetići i siromašni kmetovi⁽¹⁴⁵⁾. Bavi se i sudsko-medicinskom ekspertizom. U lipnju 1772. godine zamolio je bečki Gradski magistrat Magistrat varaždinski da provjeri liječničku svjedodžbu izdanu od Lalanguea nekom Antunu Beselu, osumnjičenom na čedomorstvo⁽¹⁶⁶⁾. Odgovarajući u Beč Magistrat je potvrdio da je Lalangue osobno napisao navedenu liječničku svjedodžbu⁽¹⁶⁷⁾.

Liječnici bolesne kmetove i obilazeći njihova sela i kuće Lalangue upoznaje svu bijedu seljaka, a budući da je i sam dijete »malog« čovjeka – otac mu je bio mlinar – suosjeća s narodom izvrnutim kojekakvim nedaćama. Ne može se poreći činjenica da nije bio pod utjecajem prosvjetiteljskih ideja vremena u kojem je živio, kao ni to da nije bio zadojen idejama pisaca onog vremena, naročito Quesnaya koji je posebno isticao vrijednost seljaka u ekonomici zemlje⁽¹⁶⁸⁾. Duboko ga se doimlje knjiga švicarskog liječnika Simon André Tissota »Avis au peuple sur sa Santé«* koja je u to doba smatrana krajnjim dometom stila i načina zdravstvenog prosvjećivanja najširih slojeva pučanstva. Pišući o svojim razmišljanjima o toj knjizi, koleba se da li da tu knjigu jednostavno prevede ili da pokuša sam nešto napisati što bi koristilo ovdašnjim ljudima u njihovim specifičnim tegobama i bolestima. Smatrajući da postoje razlike u standardu, potrebama i shvaćanjima, kao i u načinu života ljudi za koje se on brine od onih kojima je Tissot namijenio svoju knjigu – iako obojica teže istom cilju – odlučuje se napisati za ovdašnje ljude nešto što će im koristiti i podučiti ih u načinu čuvanja zdravlja i liječenju^(136, 145). Godine 1776. izlazi u Varaždinu njegova prva knjiga, ujedno prva medicinska knjiga na hrvatskom jeziku. Naslov joj je: »Medicina ruralis** illiti Vrachtva ladanyszka, za potrebochu musev, y sziomakov horvatczkoga orszaga y okolu nyega, blisnessesh meszt«. Knjigu je napisao latinski, a s latinskog (dijačkog) jezika ju je preveo na hrvatski franjevac Edmund Platušić koji je poslije postao gvardijan samostana u Krapini⁽¹⁴³⁾. Knjiga je značajna jer se iz nje vidi Lalangueova biografija, vidi se kako su živjeli seljaci u Hrvatskoj u drugoj polovici XVIII. stoljeća i posebno zato jer su u njoj prvi pokušaji stvaranja hrvatskog medicinskog nazivlja. Pojmovi su pisani paralelno latinski, njemački i hrvatski⁽¹⁴³⁾ što cijelom djelu daje osobitu vrijednost.

Već iduće godine izdaje Lalangue svoju drugu knjigu »Brevis institutio de re obsteritia*** illiti kratek navuk od mestrie pupkorezne za potrebochu muskeh y szio-

Slika 21. – Naslovna stranica Lalangueove knjige »Vraçtva ladanjska« iz 1776. g.

maskeh sen horvatzkoga orszaga y okolu nyega blisnesseh sztrankih«. Knjiga je tiskana u Zagrebu, jer je Trattnerova tiskara nakon požara Varaždina preseljena u Zagreb. I ovu je knjigu napisao latinski, a na hrvatski ju je preveo franjevac Eugen Klimpacher. Kao i u prvoj svojoj knjizi, Lalangue pomaže prevoditelju pri izboru hrvatskog nazivlja^(136, 169). Knjiga je prvi udžbenik i zbirka uputa za primalje na našem jeziku te joj je značenje i vrijednost ogromna. Ponovno je tiskana u Zagrebu, ali već nakon autorove smrti, godine 1804. Pri pisanju te knjige Lalangue se djelomično pomagao udžbenikom za primalje bečkog opstetričara Rafaela Steidelea⁽¹⁷⁰⁾, zatim udžbenicima Crantza i Boerhaavea uz vlastita iskustva⁽¹⁷¹⁾. Izdavanje te knjige novčano je omogućila grofica Eleonora Eszterhazy koju je Lalangue upoznao liječeći njenog muža⁽¹¹⁾.

Godine 1776. Lalangue s varoškom primaljkom Elizabetom Gärtin započinje sistematsku obuku žena u primaljstvu teoretski i praktički na modelu ženske zdjelice koji je on pribavio. Gradski magistrat 8. veljače 1787. godine izdaje primaljama upute »Instruction für eine Stadt Hebamme«* kojih je autor Lalangue. Lalangue je, dakle, deset godina prije nego u najstarijoj nam poznatoj primaljskoj školi u Hrvatskoj (Rijeka, 1786.) već organizirano podučavao primalje u Varaždinu⁽¹⁷¹⁾.

Godine 1779. izdaje on treću knjigu »Tractatus de aquis medicatis regnorum Croatiae et Slavoniae etc. etc.** illiti izpiszavanye vrachtvenih vod horvatczkoga y szlavonszkoga orszaga y od nachina nye vsivati za potrebochu lyudih«⁽¹⁶⁹⁾. Ova knjiga predstavlja prvi potpuni popis i opis naših toplica uz upute kako se treba ta voda piti, odnosno koristiti za kupanje⁽¹⁷²⁾. Lalangue nije ni tada sam izvršio kemijske analize voda, nego profesor Crantz u Beču, a Lalangue mu je slao uzorke po jednom umirovljenom dočasniku da bi uzorci bili sigurno i nepatvoreni prenijeti. Opisane su u toj knjizi Varaždinske Toplice, Stubičke Toplice, Krapinske Toplice, Smrdeće (Tuheljske) Toplice, Daruvar, Lipik i Topusko, a od kiselica Jamnička, Kamensko i još neke druge⁽¹⁷⁰⁾. Uspio je postići da su bar Varaždinske Toplice dobile stalnog kirurga⁽¹⁷⁷⁾ te da su se ondje sagradile nove kupališne zgrade i ograničilo puštanje krvi^(172, 173).

Četvrta je Lalangueova knjiga pisana mađarski, a izašla je 1783. godine. Naslov joj je »Lalangue Jánosnak munkája a magyarországi orvosvizekröl«***. U njoj on piše o mađarskim toplicama i mineralnim vodama, ali navodi i sve hrvatske toplice opisane u knjizi »Ispisavanje vrachtvenih vod«⁽¹¹⁷⁾.

Zbog nekoliko uzastopnih nerodnih godina 1784. i 1786. godine zavladao je glad u cijeloj zemlji, naročito u onim dijelovima gdje su bile slabije zemlje. Seljaci nisu imali više ni kukuruznih oružaka pa da barem njih samelju u brašno i od toga ispeku kruh. U to se vrijeme još nije sadio krumpir na području županije, pa je to još više pogoršavalo stanje. Tadašnji ban Balaš izdaje strogu naredbu da se zagorske seljake podučiti saditi krumpir⁽¹⁷⁴⁾. U susjednoj se Štajerskoj krumpir već odavno sadio. I Lalangue se pridružuje akciji podučavanja seljaka i svojom knjigom, petom, »Nachin jabuke zemelzke szaditi y nye na hassen obernuti za volyu polyakov horvatczkoga orszaga ochituvan«, izdanom u Zagrebu 1788. godine, propagira sadnju krumpira⁽³²⁾. Lalangue shvaća da se ne može samo zdravstvenim prosvjećivanjem uspjati održavati zdravlje ljudi, ako im se istovremeno ne omoguće kakvi-takvi životni uvjeti, te da je hrana važan činitelj čuvanja zdravlja i da su mnoge bolesti uzrokovane socijalno-ekonomskim razlozima⁽¹⁶⁹⁾. Ovu je već knjigu sam pisao hrvatski.

Županijski fizik Lalangue je zaposlen i jedva stiže na sve. Intenzivno se bavi rješavanjem prilika u toplicama, nastoji riješiti pitanje čistoće grada, sanacije bara oko gradskih zidina, a posebno je zabrinut za groblje koje jedva postiže locirati izvan grada⁽²³⁾. Godine 1796. istražuje kameni ugljen u »Vučjoj jami«, pa ga neki smatraju pobornikom rudarstva u Varaždinskoj županiji⁽³²⁾. Zbog svega što je učinio za grad i županiju gradski mu magistrat kao strancu godine 1776. podjeljuje građanska prava (upisuje u knjigu građana)⁽¹⁶⁹⁾. Iz njegovih se bilježaka vidi da je u prvom tromjesečju 1784. g. bilo mnogo siromaha koji su bolovali od upale dišnih organa s teškoćama disanja. Lalangue dijeli svoju knjigu »Vračtva ladanjska« seoskim župnicima da bi mogli savjetovati seljake radi liječenja⁽¹⁷⁰⁾. Godine 1779. je bila epidemija angine u Varaždinu, pri čemu je umrlo oko 200 djece, a među tom djecom je 20. travnja umrla i Lalangueova kćerka, vjerojatno njegovo jedino dijete. Pokopana je na župnom groblju⁽¹¹³⁾.

Marija Terezija je umrla 1780. g. od vodene bolesti⁽¹³⁵⁾. Na prijestolju ju je naslijedio sin Josip koji je već bio njemački car i »imperator romanus«⁽¹⁷⁶⁾. Sada nastupa doba reformi na najširem planu, doba prosvjetiteljskog apsolutizma, ali i najenergičnije germanizacije. Odmah na početku vladanja upleo se Josip II. u rat s Turcima. U početku je uspješno ratovao, no zemlja se ekonomski iscrpljivala, a narod nije pri-

hvaćao ni rat, ni reforme. Javlja se sve veći broj ranjenika, pogotovo kada su neuspjesi carske vojske zaredali. Godine 1787. pretvoren je pavlinski samostan u Lepoglavi u vojnu bolnicu. Poznato je da je Josip II. ukinuo mnoge crkvene redove, pa tako i red pavlina. Tu je bolnicu trebalo opskrbljivati. Hrane je, doduše, bilo na područjima županije i za stanovnike, vojsku i bolnicu, no nije se imala čime transportirati jer su seljaci zbog potrebe vojske ostali bez tegleće stoke. Sve je to bilo pogoršavano još velikim brojem prebjega iz turskih krajeva⁽¹⁷⁷⁾.

Pritisnut općim nezadovoljstvom u državi nastalim reformama, a najviše teškim materijalnim stanjem u koje se dospjelo zbog dugotrajnog i neuspješnog ratovanja protiv Turaka, Josip II. 1789. godine odriče se svojih reformi⁽¹⁷⁸⁾, ukida se centralizam i vraćaju stara prava i vlast. Veselju nema kraja! Radost prelazi u objest pa varaždinski građani protjeruju Židove koji su se zbog prosvjetiteljske ere doselili u uži dio grada i u pravima bili izjednačeni sa starosjediocima. Županijski se službenici s kiču noću po gradu, opijaju se i među sobom tuku, a građani su dograbili i samog varoškog suca te ga dobro ispremlatili. Đaci se tuku s pandurima, gradska općina tuži županijsku oblast vladi, a plemići opet gradsku općinu zbog poreza koji im je određen i kojim su stavljeni u red s običnim građanima. Štajerci prisvajaju šumu i posjed Otok, a Međimurci krađu Varaždincima konje i kola u šumi Sokačev Omejek. Sam se veliki župan pravda s rođacima za seniorat i pravo na stari grad⁽¹⁷⁹⁾. U tom kaosu događaja, koji se zbivaju iza 1790. godine, samo su u zdravstvu sredenije prilike. To treba zahvaliti Lalanguu koji daleko od svega toga i dalje radi na poslovima javnog zdravstva i liječi bolesne⁽²⁸⁾.

Jedan detalj iz tog vremena osvjetljava kakvo je stanje bilo u pogledu zdravstvenog kadra. Koncem XVIII. stoljeća grofica Petaczy (Petazzi) tuži Lalanguu i Županiji ranarnika Šuntu i njegovog pomoćnika Jurinića nazivajući ih lijenčinama i najobičnijim fušerima koji ništa ne znaju. Ona ih moli da kod bana ishode dozvolu da bi krapinski ljekarnik Gaj, koji je završio studij u Beču položivši sve ispite s odličnim uspjehom, smio liječiti ljude u tom kotaru. Grofica smatra da će to Gaj daleko bolje i uspješnije obavljati nego ona dva nezallice. Iste je godine Gaj dobio tu dozvolu⁽³²⁾.

U bilješkama Hinterholzera i Lalangua navedene su neke bolesti s kojima su se susretali u svakodnevnoj praksi. Često se navode, osim već spomenutog luesa, malarija, tuberkuloza, ulozi u upale zglobova, glavobolje, zubobolje i uhobolje. Od zaraznih se bolesti spominju epidemički pjegavac (Morbus petechialis hungaricus) koji je endemičan u Mađarskoj, zatim dizenterija, trbušni tifus, ospice i šarlah. Spominju se nadalje skorbud, padavica i teški porodi. Bilo je i kapavca. U Varaždinu su u doba Hinterholzera i Lalangua poduzimane organizirane racije protiv spolno zaraženih prostitutki⁽¹⁵⁸⁾.

Godine 1784. je Varaždin imao 3.600 stanovnika⁽¹⁵⁰⁾, a 1780. g. 3.989⁽¹⁸⁰⁾. Godine 1802. živi u Varaždinu 7.784 stanovnika, dok je Zagreb iste godine imao 5.000 žitelja⁽¹⁸⁰⁾. Godine 1784. djeluju u Varaždinu kirurzi Ivan Bolzer, Antun Grübner, Michael Horvat, Josip Ludvig i Juraj Šimek. U isto su vrijeme u gradu i dvije primalje, Barbara Rubin i Ana Marija Sečkarin sa svojim pomoćnicama⁽¹⁵⁰⁾. Tu je i kirurg Antun Hartig, sin također kirurga. Hartig je prije bio vojni kirurg u Karlovcu i odanle došao u Varaždin. 25. srpnja 1791. podjeljuje mu kralj Leopold II. plemstvo⁽¹⁸¹⁾. Od liječnika su osim Hinterholzera i Lalangua još dr. Ivan Baptist Nemeč (Nemeč) koji je umro 1796. u 41. godini života i pokopan na groblju kod crkve sv. Vida. Bio je obljubljen u gradu zbog svoje nesebične susretljivosti, naročito prema sirotinji. Godine 1785. su došli ulani u Varaždin, koji su također imali svog kirurga. Pri dolasku to je bio Josip Prettenberger. Umro je iste godine. Godine 1787. je umro kirurg Hertz⁽¹¹³⁾.

Promatrajući broj zdravstvenih djelatnika pod konac XVIII. stoljeća u Varaždinu može se utvrditi da ih je bilo, s obzirom na broj stanovnika, dosta. No, bilo je i vojske u gradu. Utisak je da su građani, pogotovo žene, bili zaštićeni dovoljnim bro-

jem medicinskog kadra. Pretpostavlja se da je u to vrijeme bilo u gradu oko 500 žena fertile dobi. Njima su bile na raspolaganju dvije primalje sa svojim pomoćnicama. Usporedbe radi, u godini 1789. bilo je u cijeloj Križevačkoj županiji 2 kirurga i jedan liječnik, a čitava je Zagrebačka županija imala pet kirurga⁽¹⁸²⁾.

Napoleon se godine 1797. nakon pobjede kod Millesima, Lodia, Castiglionea, Arcole, Rivolia i Mantove približio Beču na 100 km i prisilio Austriju da sklopi mir u Campo Formiu⁽¹⁸³⁾. Ratna je zona udaljena od Varaždina povremeno 13 km. Radi toga je Varaždin pun vojske, ranjenika, ali i zarobljenih Francuza. U gradu se formiraju vojne bolnice i smještene su u isusovačkom samostanu, Zakmardijevoj palači i gradskoj bolnici («Bürgerspital»). Sve je to razlog da se i ovdje pojavljuju zarazne bolesti⁽¹¹³⁾.

Lalangue je umro 20. svibnja 1799. godine u 56. godini života. U knjizi umrlih je zabilježno: »Joannes Baptist L' Alangue S. Ctis Varasdiensis medicus 25 anni SStis provisus omnibus ritu catholicae mortuus est et sepultus in publici cementerio s. Viti aetatis suae 56 circiter«^{*(113)}. Pokopan je upravo na onom groblju za koje se borio da se zaspe s dvije stope dovezene zemlje i zatim napusti. To groblje više ne postoji, pa tako ni njegov grob⁽¹⁶³⁾. Godine 1800. je umro i Ivan Mihael Hinterholzer, medicus regis, protomedik kraljevine Hrvatske i Slavonije. »Michael Hinterholzer clarissimus medicus mortuus et in crypto Parochiali sepultus est 16. Aprili.«** Pokopan je u kripti župne crkve u Varaždinu⁽¹¹³⁾.

Ideja o međusobnom pomaganju u momentima stradanja, bolesti ili nemoći stara je u Varaždinu gotovo kao i sam grad. Od prvih početaka postojanja tog grada ljudi su se brinuli za bolesne i nemoćne. Ne bismo to smjeli nazivati zdravstvenim niti socijalnim osiguranjem, jer takva shvaćanja nisu ni postojala tada. Ipak vidimo da su građani Varaždina od vremena formiranja najstarijih hospita težili određenom načinu pomaganja i zbrinjavanja bilo sebe osobno, bilo svoje obitelji ili sugrađana, udružujući se upravo radi toga. U početku se to provodilo na bazi posudbe, poslije kao stečeno pravo na temelju određenih uloga. Građani su se u početku preko svog Magistrata brinuli da im hospitali dobiju najnužnije, pa i više od toga⁽¹⁸⁴⁾.

Osim navedenih javnih organizacija namijenjenih za zbrinjavanje bolesnih, nemoćnih i socijalno ugroženih, postojale su takve institucije i u statutima cehova. Tako u pravilima pečarsko-lončarskog ceha iz 1717. godine stoji da će se potrebno liječenje pomoćnika, ako sam nema novaca, platiti iz cehovske blagajne, a korisnik će nakon ozdravljenja morati ostati kod svog majstora te tako dugo raditi dok ne otplati dug i vrati novac u cehovsku blagajnu. Osim toga, svaki je pomoćnik (djetić) morao tjedno pridonositi u posebnu kasu »puškicu« (Büchse), određeni iznos novca koji se smio trošiti samo za pogrebne troškove majstora, njegove žene ili pomoćnika tog ceha⁽¹⁸⁵⁾. Godine 1750. osnovana je naoružana građanska četa grenadira i fusilira, uniformirana i nazvana »Varaždinska narodna garda«⁽¹⁸⁶⁾. Ona ima od 1875. g. zakladu za potpomaganje udovica i siromašnih članova garde. Svrha zaklade je bila davanje pomoći za umrlog člana radi pokrića pogrebnih troškova, kao i pružanje pomoći potrebnima pri dugotrajnijoj bolesti. Pomoć pružena, međutim, nije bila nepovratna. Slično kao i u odredbama cehova korisnici pomoći vraćali bi primljeni novac bez kamata, a u slučaju smrti iznos posuđenog novca za liječenje odbijao se od pogrebnine⁽¹⁸⁷⁾.

Godine 1775. osnovano je prvo dobrotvorno društvo u Varaždinu pod imenom »Zavod građanske nemoćnice«. U 1857. godini taj Zavod posjeduje jednokatnu kuću pokraj crkve sv. Florijana gdje su nemoćni mogli dobiti besplatni stan, ogrjev, lijekova, lijekove i potrebnu podvorbu. Neki su još dobivali i dnevnu potporu u iznosu 4 krajcara. Godine 1784. osnovano je novo društvo pod imenom »Zavod ubogih«. Od kamata glavnice društva dijelila se svaki dan potpora siromašnim stanovnicima grada. Godine 1857. bilo je takvih korisnika 46. Godine 1828. osnovano je humanitarno društvo »Varaždinskih dobročinstva složnost«. Pravila su društvu donesena 1829. go-

dine. Prva je predsjednica društva bila grofica Eleonora Patačić od Zajezde, a prvi potpredsjednik Antun pl. Kukuljević-Sakcinski, tadani podžupan Varaždinske županije⁽¹⁸⁶⁾. Ovo je društvo značajno za zdravstvo Varaždina radi toga jer je osnovano prvu bolnicu u gradu⁽²³⁾. Znak je društva bio: dvije ruke koje se rukuju na ovalnom polju pod božjim okom⁽²²⁾. Namjena je društva bila: 1. pomagati udovice koje su ostale bez pomoći, 2. pomagati osobe koje se ne mogu uzdržavati zbog starosti ili siromaštva, 3. pomagati bolesnike koji nemaju sredstva za liječenje, 4. pomagati siromašne obitelji bez obzira na vjeru, stalež ili narodnost. Siromasi su se mogli besplatno liječiti u bolnici, a društvo je plaćalo i pogreb umrlih u bolnici. Za uzdržavanje te bolnice gradska je općina dotirala iznos od 600 forinti godišnje, ostala su se sredstva pribavljala pripomoćima građana, oporučno ostavljenim novcem, zatim od raznih globa, a oni korisnici bolnice, koji su to mogli, plaćali bi liječenje⁽²⁰⁴⁾.

Godine 1872. osnovano je »Društvo za potporu bolesnika« a utemeljitelj mu je bio Antun Bombek. Društvo je radilo na principu »Help your self«⁽²⁰⁵⁾. * Uz tjedni doprinos od 10 novčića svaki je član društva za vrijeme bolesti imao pravo na besplatnu liječničku pomoć, besplatne lijekove, dnevnu novčanu pomoć, a u slučaju smrti dobila bi obitelj umrlog 25 forinti kao naknadu za pogrebne troškove⁽²⁰⁶⁾. Godine 1886. ono je jedino u gradu⁽¹⁵⁸⁾ i brojilo je 142 člana. Te je godine liječnik društvu bio dr. Hinko Blau⁽²⁰⁵⁾. Društvo je pod tim imenom postojalo do 1926. godine kada je promijenilo ime u »I. Hrvatsko bolesničko potporno društvo«⁽²⁰⁵⁾.

Lalanguea nasljeđuje kao županijski fizik dr. Krašković. Čim je nastupio dužnost odredio je da na području svake crkvene župe mora biti jedna izučena primalja. Osobno se angažira u podučavanju žena u primaljstvu, sakupljao ih, držao im tečajeve i ispitivao. Godine 1801. on saziva posebno povjerenstvo radi isušivanja bara oko gradske tvrđave. Vrlo pomno sastavlja popis defektnih osoba na području Županije, naročito slijepih i gluhoonijemih, da bi najprije saznao koliko takvih ima, a intimno ih je želio pokušati uputiti u kakav stručni zavod gdje bi se te osobe mogle za nešto osposobiti⁽²⁸⁾. Čini se da je to prvi pokušaj osposobljavanja invalidnih osoba u Varaždinu⁽¹⁸⁹⁾.

Kraškovičeva je najveća zasluga što je prvi započeo i neprekidno poticao uvođenje sistematskog i obveznog cijepjenja protiv velikih boginja⁽²⁸⁾. Svoja saznanja i opažanja o uspješnoj vakcinaciji objavio je Jenner 1798. g. napisavši knjižicu o tom. Kod nas se o variolizaciji prvi put pisalo u Kernovoj radnji, objavljenoj u »Novicama« iste godine pod naslovom »Navuk od kosa stavljena«⁽¹⁹⁰⁾. Kraškoviću je konačno uspjelo provesti cijepjenje protiv velikih boginja godine 1804.⁽¹⁹¹⁾ »na opće zadovoljstvo svoje oblasti«, kako se to vidi iz izvještaja drugog fizika Županije dr. Lueffa i njegovih ranarnika⁽¹⁹²⁾. Potpuni uspjeh provođenja cijepjenja nije postignut odmah. Dugo će još borba za to potrajati! Prema podacima iz Spomenice Osnovne škole u Varaždinskim Toplicama prvo cijepjenje protiv velikih boginja tamo je izvršeno tek 18. lipnja 1887. godine⁽¹⁹³⁾.

Godine 1801. spominju se pojave nekih zaraznih bolesti u Trnovcu i Varaždinu, kao i to da se mrtvace, uprkos svim zabranama, još pokapalo unutar grada⁽¹⁹²⁾. Pod konac XVIII. i početkom XIX. stoljeća djeluju u Varaždinu 4–5 liječnika, uz to postoji i gradski fizik, kirurg i primalja⁽²³⁾. Taj se broj nije mijenjao tijekom prva dva decenija XIX. stoljeća. Grad se, međutim, povećavao, sve je više bilo bolesnika, pa su građani negodovali zbog premalog broja i liječnika i drugih zdravstvenih djelatnika i često se zbog toga obraćali Magistratu zahtijevajući da ih se više zaposli⁽¹⁹²⁾.

Kraškovića nasljeđuje kao županijski fizik dr. Antun Alojz Lueff⁽²³⁾, a kao drugi fizik spominje se dr. Haslinger. Prema Klaiću dr. Haslinger je živio u Vinici⁽¹⁹¹⁾. Iako je prošlo već četvrt vijeka od prvih Kraškovičevih nastojanja uvođenja obilatne i redovite variolizacije, Lueff se 1826. g. oštro bori za provođenje obvezatnog cijepjenja. Još uvijek postoje nepomirljivi protivnici tomu⁽¹⁹¹⁾. Lueff se morao, upravo kao i njegov prethodnik, cijeli svoj život boriti za to. Prateći rad te dvojice liječnika, ne

možemo ne izraziti divljenje idejama koje su imali i upornosti kojom su se borili za njih. Zapisi o njima i njihovom radu samo su dio onoga što su učinili, no i to je dovoljno da nas duboko impresionira uspoređujući njihove ideje i rad sa shvaćanjima vremena u kojem su živjeli. Po mnogim bismo ih koncepcijama mogli svrstati među medicinare današnjih pogleda.

Polovicom XVIII. stoljeća, točnije 1740. godine, pojavljuje se prva industrija u Varaždinu. Bila je to manufakturna pivovara, uskoro su bile dvije. Godine 1783. osnovana je tvornica svile, nedugo zatim predionica prirodne svile, radionica čokolade, a oko 1830. g. – dakle u Lueffovo vrijeme – javlja se više malih industrija, i to su bile lončarska, tvornica cigara, cikorijske, parna pilana, tvornica žeste, rozolije (vrst rakije), vate, soda vode i parni mlin^(194, 195). Već je prije spomenuta tvornica zemljanog suđa u Sv. Križu, koju je tamo osnovao grof Vojkffy 1808. godine⁽³²⁾. Od svih starih varaždinskih liječnika čini se da je upravo dr. Lueff imao najviše sluha za uzroke oboljevanja radnika te tvornice. To se najjasnije vidi iz njegove brige za te radnike i nastojanja da uredi bolnicu za njih⁽³⁴⁾.

Radeći svakodnevni posao, opterećen je i tuži se na premali broj ranarnika. Zaključuje da bi bilo potrebno namjestiti jednog na području Martijanca ili Jalžabeta. Zahtjev obrazlaže udaljenošću tih mjesta od Varaždina, osobito zimi ili za lošeg vremena⁽⁹³⁾. U selima Radovec, Vinica i oko Križovljana vlada u to doba neka zarazna bolest koju su nazivali »Nervenfieber«. Lueff je mislio da je to epidemija trbušnog tifusa. Ljudi se ne liječe, nemaju novaca. Videći Lueff da je bolest zarazna, naređuje da se umrle treba odmah odnositi u mrtvačnicu i da ne smiju ležati u kućama. Tako je nastojao spriječiti daljnje širenje bolesti^(34, 87). Lueffovo je vrijeme doba rata s Francuskom, čestih i velikih nakupljanja vojske u Varaždinu, dolazaka ranjenika, bolesnika i zarobljenika. Imao je pune ruke posla sve to kako-tako srediti⁽³¹⁾.

Od 1809.–1826. godine radio je u Varaždinu liječnik dr. Ivan Golubić. Sačuvan je koncept knjižice koju je napisao dok je još bio u Beču i sudjelovao pri variolizaciji djece u jednoj ubožnici. U toj je knjižici opisao način i tok cijepljenja. Vrlo se malo zna o njegovom radu i životu u Varaždinu. Potpisivao se kao županijski, a spominje se i kao gradski fizik. Godine 1797. je sudjelovao na suzbijanju kuge u Bukovini. Sačuvan je i njegov rukopis u kojem je zapisao nekoliko povijesti bolesti pod naslovom »Rariones clinici instituti vindobonensis observationes systemate Browniano innixa per Johannem Golubich doctoris ad lectos aegrorum collectos«⁽¹⁷³⁾.*

Nešto o zdravstvenom stanju stanovništva varaždinske okolice iz tog vremena spominje poznati engleski kliničar i patolog Richard Bright. Putujući po svijetu bilježio je svoja opažanja i na četrdesetak stranica svojih bilježaka opisao boravak u Hrvatskoj. Godine 1815. došao je preko Beča, Blatnog jezera i Nagykanizse u Međimurje. Bio je u Prelogu i Vidovcu i podrobno opisao ta sela navodeći da je vidio mnogo osoba koje boluju od gušavosti. Boraveći u Varaždinu načinio je crtež koji prikazuje panoramu grada s pogledom od Drave prema Ivančici⁽¹⁹⁶⁾. U ulazu Festetićevo dvorca (u veži) u Keszthelyu našao sam spomen ploču kojom je obilježen boravak Richarda Brighta ondje. Opisao je floru i faunu Blatnog jezera.

Za vrijeme tih burnih dana dolazaka, prolazaka i boravka vojske, a pogotovo u poratnim godinama iza 1815. događale su se u gradu mnoge stvari i razni izgredi što je za ondašnji patrijarhalno-konzervativni način mišljenja bilo neshvatljivo. Ophođenje i ponašanja ljudi koja se javljaju u situacijama kada olabave uobičajena pravila međusobnih odnosa izgleda da su, za ondašnje shvaćanje, postala presmionija i za najliberalnije. U županijskim se izvještajima registriraju imena mnogih osoba zbog javnog nemoralna. Mora da su bile sve mjere prevršene godine 1824. pa Ugarsko namjesničko vijeće izdaje strogu naredbu protiv bluda i zavoda⁽¹⁹⁷⁾.

Županijski se fizik dr. Lueff još uvijek bori s protivnicima cijepljenja, ovaj put u Klenovniku⁽¹⁹⁸⁾. Godine 1826. dobiva pomoćnika kada je za gradskog fizika imenovao dr. Bernhard Vilim Müller^(23, 198). Sada su u gradu dva liječnika, ostali su naglo

pomrli. Obojica su prezaposleni i ne dospijevaju obaviti poslove, što je i razumljivo, pa građani opet zahtijevaju od gradske općine da što prije namjesti još kojeg liječnika⁽¹⁹⁸⁾. Godine 1820. je umro varaždinski liječnik dr. Karlo Vutzay u 40. godini života. Pokopan je na groblju kod crkve sv. Florijana⁽¹¹³⁾. U godinama 1825. i 1826. ima mnogo oboljelih od boginja u Varaždinu⁽¹¹³⁾, što je odraz nepotpunog provođenja zaštitnog cijepljenja.

U godini 1827. Varaždin ima oko 8.000 stanovnika, tri liječnika, 7 kirurga i dvije ljekarne⁽¹¹³⁾. Zagreb po malo prerasta Varaždin i već 1817. godine ima 9.005 stanovnika⁽¹¹³⁾.

Rušenje gradskih zidina, podignutih u XVI. stoljeću⁽¹⁹⁵⁾ započinje godine 1807. i završava 1818.⁽¹⁵³⁾ Izvan srušenih zidina srednjovjekovnog utvrđenog grada preostaju grabišta u čijim se jamama nakuplja i zaostaje voda. Nastaju tako bare, legla komaraca⁽⁷²⁾ i recipijenti smeća i drugog otpada. Koncem XVII. stoljeća prestala je za ove krajeve opasnost od Turaka. Slavonija je definitivno oslobođena od njih 1691. godine pa Varaždin kao tvrđava gubi svoju važnost. Voda dovedena radi zaštite grada u grabe oko njega polako je proticala i bila gotovo stajačica, tim više jer su odvodni kanali uslijed zamuljenja začepljeni i neredovito su čišćeni. Voda je postala izvor smrada, leglo molestanata i od građana prihvaćena kao idealan recipijent u kojeg su bacali sve ono čega su se željeli riješiti. Još 1726. g. Magistrat je prisiljen proglašom zabraniti ubacivanje izmetina i drugog smeća u vodu gradskih opkopa. Naloženo je bilo da se to ne smije niti ostavljati po ulicama, nego se mora odvoziti daleko u polje i tamo zakapati. Istim je proglašom zabranjena ispaša stoke po gradskim bedemima.

Otpremajući delegate u zajednički Ugarsko-hrvatski sabor, koji se održavao 17. lipnja 1764. g. u Požunu, Gradski magistrat u toč. 8 daje instrukcije delegatima, »s obzirom da su sada Turci daleko od granice otjerani«, to traži odobrenje sredstava za izgradnju novih kanala kojim bi se odvela voda iz grabišta oko grada jer je ta voda sada izvor bolesti. Vjerojatno potaknut istupom varaždinskih delegata na Saboru, ban Nadasdy poziva 12. kolovoza 1764. Gradski magistrat pismom iz Požuna da radi čuvanja zdravlja građana i sprečavanja nastajanja zaraznih bolesti dade očistiti opkop, koji je pun svega, i da energično zabrani građanima bacati kojekakve otpatke onamo, naročito hranu i meso, jer to posebno smrdi kada se raspada.

Ponovno je pokušano ukloniti vodu iz grabišta godine 1767. Magistrat se obraća banu Nadasdyu molbom da naredi okolnim kmetovima da pomognu kopati kanal uz Plitvicu i Bednju kojim bi se ustajala voda odvela iz grada. Moli nadalje da bi isto tako pomogli i čišćenje jaraka prema Dravi. Kako nije ni ovaj put ništa riješeno, u rješavanju se osim već angažiranog Magistrata i bana upliće i sama kraljica preko Hrvatskog kraljevskog vijeća. Vijeće 5. listopada 1768. obavještava Magistrat da je kraljica saznala za močvarnu vodu u grabama koje okružuju grad i da tu vodu smatra škodljivom za opće zdravstveno stanje, pa preko Vijeća nalaže da kakav sposoban geometar izradi plan za sanaciju grabišta i taj plan odmah dostavi Kraljevskom vijeću. Nekoliko dana poslije kraljičine naredbe nalaže Magistrat senatoru i gradskom kapetanu Ivanu Jakobu Friczu da pribavi prijedlog asanacije tvrđavskih grabišta. Fricz je angažirao vojnog geometra poručnika Jägera, koji je svoj plan iznio Friczu usmeno, a ovaj je to pismeno podnio Magistratu 4. studenog 1768. Čini se da je Jägerov plan bio prihvaćen, jer već u siječnju 1769. Kraljevsko vijeće u ime kraljice nalaže Magistratu da pruži svaku pomoć geometru kada bude došao te da mu isplaćuje dnevnice. Jäger je došao u Varaždin 29. ožujka 1769. i najprije želio osigurati teren od poplava, a zatim isušiti grabišta. Magistrat se obratio Kraljevskom vijeću moleći intervenciju jer je smatrao da bi u tom pothvatu trebala sudjelovati i Županija i Tvrđava. Kraljevsko je vijeće odgovorilo neka se Magistrat sporazumi s navedenima, a njih izvijesti o učinjenom. Izgleda da je sve zaostalo zbog manjka novca, pa 10. prosinca 1770. Mirko Volich, županijski fisk, opominje Magistrat da, iako je naređeno kopanje odvodnog kanala radi odstranjenja vode iz opkopa, ništa nije načinjeno, pa

se voda oko grada i dalje puni svakojakim otpacima, onečišćuje se i šteti zdravlju. Volich napominje da će Magistrat tužiti, ako ništa ne poduzme. Za vodu u grabištima zainteresiralo se i Dvorsko ratno vijeće, pa u srpnju 1771. daje nalog glavnom zapovjedništvu banske granice da odmah pošalje u Varaždin majora de la Fontainea koji bi trebao proučiti kako bi se mogla odvesti voda iz gradskih grabišta. Istovremeno Kraljevsko vijeće nalaže Magistratu da de la Fontaineu dade potrebnu pomoć i ljude na raspolaganje kada ovaj dođe u Varaždin. Od svega toga nije bilo ni ovaj put ništa, pa Kraljevsko vijeće naređuje 6. studenog 1771. podžupanu da izvidi stanje i pokuša dati svoj prijedlog kako bi se i uz koji trošak mogla odvesti voda iz opkopa u Dravu. Ni tada nije ništa učinjeno, a to se vidi iz obavijesti upravljenoj Kraljevskom vijeću 3. kolovoza 1784. u kojoj gradski konzul Jakob Vrabec, pučki tribun Josip Ferenčić, zatim Franjo Olemušić, Josip Daindl i gradski kirurg Antun Grübner predlažu neka rješenja. Međutim ni tada nije ništa napravljeno. Zatrpanjem grabišta započeto je tek početkom XIX. stoljeća, no još su se i onda nalazili ostaci vode u njima⁽¹⁶⁴⁾.

Godine 1835. još je uvijek bilo vode u grabama oko starog grada. U toj se zaostaloj vodi namnožilo mnogo pijavica. Jedna grupa Francuza, preostalih u Varaždinu iza napoleonskih ratova, shvatila je vrijednost tih pijavica. Osnovani su društvo »Societas Gallica«*, najmili radnike koji su za njih lovili pijavice i pakovali ih u posebno izrađene posude, a zatim su ih slali u Francusku gdje su ih vrlo dobro prodavali⁽²⁰⁷⁾.

Dr. Müller je došao u Varaždin iz Njemačke. Imenovan je za gradskog, a poslije i županijskog fizika⁽⁸⁹⁾. Kupio je kompleks zemljišta u predjelu sadašnje Cesarčeve ulice. Područje današnjeg gradskog parka nalazilo se izvan gradskih zidina, a te su u Müllerovo vrijeme već bile srušene. Na tom se mjestu nalazila kaljuža i smetlište koje nije ni malo estetski djelovalo. Lako je shvatiti da se takav izgled tog zemljišta nije svidio dr. Mülleru koji je, upravo nasuprot, na mjestu sadašnje kuće br. 10 u Cesarčevoj ulici, sagradio sebi kuću. No posebno je kao gradski fizik shvatio i epidemiološko značenje takvog nesaniranog terena gotovo u samom gradu pa je nastojao to ukolniti. Godine 1835. isposlovaov je od Magistrata potreban novac i započeo zasipavanjem tog predjela te na tim zasutim močvarama odmah saditi ukrasno bilje i stabla. Stvarao je varaždinski park čime je ne samo ukrasio grad za onda, nego i za budućnost, i izvršio i te kako važan ekološki pothvat i s obzirom na sanitaciju, javno zdravstvo i estetski izgled grada^(72, 89). Pri tom mu je poslu odlučno pomagao varaždinski ljekarnik Teodor Fodor, gradski zastupnik i prvi predsjednik šetališnog odbora⁽⁸⁹⁾. Osnivač varaždinskog parka je liječnik uz zdušnu pomoć jednog ljekarnika. Varaždinci su doktoru Mülleru podigli spomenik s nekoliko riječi sjećanja na njegovo djelo, ime ljekarnika Fodora nije spomenuto.

Spomenutu kuću u sadašnjoj ulici A. Cesarca br. 10 podigao je dr. Müller početkom XIX. stoljeća, ukrašivši dvorište najrazličitijim biljem⁽³⁾. U kući je dao načiniti nekoliko kabina kamo su se građani mogli doći kupati, jer grad u to vrijeme nije imao javno kupalište⁽¹⁹⁹⁾. Müllerovu je kuću poslije kupio grof Oršić, a od njega Koloman Bedeković iz Jalžabeta koji ju je povećao i preuredio u vilu rustikalnog stila davši joj današnji izgled^(1, 200).

Dr. Müller je u gradu osnovao manufakturnu tvornicu cikoriije koja se nalazila u sadašnjoj Aninoj ulici i poslovala je od 1827. do 1840. godine. Poslije Müllerove smrti tvornicu je kupio N. Jan^(1, 200). Još čitljiv natpis na kući dr. Müllera »Non sibi soli vivere sed et aliis proficere«** moto je franjevaca koji su bili vlasnici kuće neposredno prije II. svjetskog rata.

Dr. Müller je radio kao praktični liječnik mnogo godina u Varaždinu. Kao fizik vršio je preglede ljekarni, o čemu su sačuvani izvještaji u kojima opširno opisuje stanje ljekarni i zdravstva u Varaždinu⁽⁷²⁾. Još za života već starog dr. Lueffa izbila je svađa između krapinskog ljekarnika Gaja i liječnika Haslingera, koja je poprimila takve razmjere da se u toj morala umiješati i županijska oblast određivši istragu protiv

Slika 22. – Spomenik osnivaču gradskog parka u Varaždinu Dr. Vilimu Bernhardu Mülleru.

ojojice. Uskoro je postupak protiv Haslingera obustavljen po čemu bi se trebalo zaključiti da je krivac svađi bio ljekarnik Gaj. Spor je konačno izgadio dr. Müller, međutim nije zabilježen razlog svađe⁽¹⁹¹⁾. Dr. Bernhard Vilim Müller umro je 27. ožujka 1863. g.⁽¹⁹⁹⁾.

Dr. Lueff je umro 1839. godine⁽¹⁹¹⁾, a za županijskog je fizika imenovan dr. Josip Mlinarić⁽¹⁹²⁾. Dr. Mlinarić je došao u Varaždin 1835. godine⁽¹⁹⁷⁾, doktorirao je disertacijom »De vermibus«⁽²⁰¹⁾. Rođen je u Varaždinu 1804., a umro u Petrinji 1881. g.⁽²⁰²⁾. Prije dr. Mlinarića bio je u Varaždinu dr. Matija Schaubauer⁽³⁷⁾. I on je rođen u Varaždinu. Rodio se godine 1800., bio je županijski fizik, a prije toga liječnik u Varaždinskim Toplicama. Studij medicine završio je u Beču i doktorirao disertacijom »De pubertate«^(202, 203). Oštro je kritizirao nesposobnost kirurga i predlagao da im se broj u Varaždinu poveća jer ih je premalo⁽⁸⁶⁾. To je odavno, još 1814. godine, tražio i Lueff.

Godine 1829. iz Azije se pojavljuje kolera kao nova bolest i nepoznata u našim krajevima. Harala je po cijeloj Evropi do 1837. godine. Zahvatila je Bosnu, Vojvodi-

nu i Srijem, a bilo je oboljelih u Madžarskoj i Zagrebu (srpanj-rujan 1836.), u Varaždinu nije nitko obolio. Za vrijeme te pandemije umrlo je samo u Evropi oko 220.000 ljudi⁽¹¹³⁾. Polovicom XIX. stoljeća uz druge zarazne bolesti u nekim krajevima je bilo ponovno kolere. Kako u Varaždinu nije bilo oboljelih, a da bi Gradski magistrat omogućio nesmetano putovanje svojim građanima izdavao im je putovnice. Jedna, od 20. rujna 1843. godine, je glasila: »Pokazatelj ovog pašuša (slijedi ime i prezime) iz mesta po milosti božji zdravoga, i od svakoga kužnoga natepenja, betega – najmre pako ishodne kolere – slobodnoga putuje. Zato vsi i vsaki poseb, kojem ov pašuš vu ruke dojde, dostojno se rekviruju, da rečenog mirno i vsikud iti, prebivati i nazaj se povernuti pustiju i po svojem – na te postavleneh – dopuščaju. Pašuš ov, koji se daje samo na tri leta, poklammak ga prečteju, predovcu nazaj poverneju«^(216, 217).

Iza godine 1836. dolazi u Varaždin dr. Aleksa Rakovac kao privatni liječnik. Rođen je u Zagrebu 1812. g., doktorirao je u Beču disertacijom »Brevis mineralogiae conspectus historicus«. * Nije se dugo zadržao u Varaždinu, odlazi u Zagreb, a odanle za kupališnog liječnika u Varaždinske Toplice. To je mjesto dobio vezama, otac mu je bio provizor biskupa Vrhovca. Napisao je propagandnu knjižicu o Varaždinskim Toplicama i jednu popularnu knjigu o uzgoju krumpira. Godine 1850. je zajedno s dr. Schonsteinom i dr. Vancašem izradio osnovu (prijedlog) zakona o zdravstvu. Umro je g. 1880.^(208, 210).

Godine 1841. dolazi u Varaždin dr. Nevin Ferk⁽²⁰¹⁾, također rođen u Varaždinu⁽²⁰⁶⁾. Doktorirao je disertacijom »Dentitio physiologica«⁽²⁰¹⁾. U Varaždinu je bio gradski fizik⁽²⁰²⁾. Od godine 1849. do 1850. radi na suzbijanju kolere⁽²⁰⁹⁾. Godine 1846. nalazi se u Varaždinu dr. Martin Zoller. I on je rođen u Varaždinu, g. 1810., medicinski je fakultet završio 1838. g. i doktorirao disertacijom »De hysteria«. Bio je gradski fizik, a u to vrijeme u Varaždinu i na području županije radi 8 kirurga. Dr. Zoller je poslije bio liječnik u Krapini i pisao je i o Krapinskim Toplicama^(202, 210). Godine 1835. tiskan je i izdan, najvjerojatnije u Varaždinu, receptni priručnik za liječnike, kirurge i primalje na području varaždinske županije »Norma praescriptionum medicarum, pro inclyti Comitatus Varasdiensis contribuentibus per respectivos praescribentes et dispensantes oservanda, in generali antelati Comitatus Varasdiensis 9. et sequent. Mensis Novembris 1835. servata congregatione determinata«. ** Taj je službeni receptni priručnik sadržavao 99 recepata za odrasle i 43 recepta za liječenje djece, namijenjen je liječnicima, kirurzima i primaljama, a u njemu je i popis lijekova koje smiju držati u svojim priručnim apotekama kirurzi, primalje i veterinari. Uz svaki je recept navedena i cijena^(202, 210).

Otpremajući delegate u Sabor godine 1847. Varaždinska im županija daje instrukcije da porade na otvaranju sveučilišta u Zagrebu. U koliko to ne bi uspjeli isposlovati, neka svakako ustraju na otvaranju primaljske škole u kojoj će se primalje podučavati na hrvatskom jeziku⁽²¹¹⁾. Te se je godine opet raspravljalo o otvaranju sveučilišta za što vlada i car ne daju pristanak. Varaždinska je županija te godine zahtijevala od vlade da se svi zavodi u kojima su smješteni slijepi i nemoćni uzdržavaju na teret općih troškova⁽²⁰²⁾.

Kao i u drugim mnogim mjestima i zemljama, i u Varaždinu polovicom XIX. stoljeća izlaze razne novinske reklame, oglasi i obavijesti kojima se pojedini liječnici, zubari i ljekarnici javljaju ili nešto reklamiraju. 1841. g. kirurg Weiss objavljuje putem zagrebačkih novina da je došao u Varaždin. Varaždinski ljekarnik Bernath oglašava 1844. g. »Zahnkitt«, razne kozmetičke preparate i »Pastille de Vichy«⁽²¹²⁾. U zagrebačkom »Pozoru« dr. Brunn objavljuje godine 1863. »obznanu« da će od 15. XI. do 20. XII. te godine u Varaždinu u gostioni »K' janjetu« savjetovati sve one koji pate od zubobolje ili drugih bolesti usta te preporuča vulkanit-zube zbog njihove trajnosti i jeftinoće⁽²¹³⁾.

** »Pravilo za propisivanje lijekova na području slavne Županije varaždinske...«.

U lokalnim se varaždinskim novinama prvi put oglašavaju kontracepcijska sredstva 1893. godine. Reklamu je objavila jedna bečka tvrtka, a taj oglas u cijelosti glasi: »Originalni pariški mjehuri iz gumije i od riba u nenadkriljivoj i najboljoj vrsti. Tucet po 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 i 8 forinti. Za točnu i diskretnu obskrbu skrbi J. Reiff, specijalista, Beč IV Margarethenstrasse 7, prva i najglasovitija tvrdka te struke. Najbolja i najsolidnija podvorba. Točni cienici badava i u zatvorenih omotih.«^(214, 215). Privlačno i zamamno, ali preskupo! Tucet anonisiranih prezervativa srednje kvalitete stajao je, prema reklami, jednu desetinu mjesečne plaće kraljevskog kotarskog liječnika u Varaždinu.

Iako se ne odnosi na zdravstvo Varaždina i liječnike koji su u Varaždinu djelovali, treba spomenuti Milicu Šviglin, prvu Hrvaticu liječnicu.

Rođena u Varaždinu 1867. godine. Roditelji su joj bili Ivan Šviglin odvjetnik i majka rođena Fabković. Nakon očeve smrti preselila se s majkom u Zagreb gdje je završila srednju školu u zagrebačkoj Samostanskoj gimnaziji i maturirala u tadašnjoj muškoj Klasičnoj gimnaziji 1887. godine dozvolom Hrvatske zemaljske vlade. Medicinu je studirala u Zürichu, no prije početka studija morala je tamo polagati ponovno maturu jer su od inozemnih matura priznavali samo one koje su bile stečene u Njemačkoj. Promovirana je za liječnicu 1893. Zaposlila se u Dresdenu u sanatoriju »Weisser Hirsch« kao asistentica profesora Lahmanna. Nakon 4 godine se udala za bugarskog liječnika Dr. Bogdana Čavova i s njim otišla u Sofiju. Imenovana je gradskom liječnicom i radila tamo do mirovine najviše među muslimankama. Umrla je u Sofiji 1947.^(218, 219). U Hrvatskoj u to vrijeme nisu žene smjele obavljati liječničku praksu. To im je dozvoljeno banskom odlukom tek 1903. g.⁽²¹⁹⁾

Slika 23. – Dr. Milica Šviglin Čavova, prva hrvatska liječnica.

U Varaždinu su rođeni još neki liječnici koji nisu radili u Varaždinu. Godine 1837. je rođen Vladoje Čačković, umro u Zagrebu 1875. Bio je praktični liječnik⁽²⁰²⁾. U Vinici je rođen Vinko Kučinić, promoviran za liječnika 1847. Bio je austrijski vojni liječnik. Godine 1847. je rođen u Varaždinu Ladislav Rakovac, umro u Zagrebu 1906. Bio je tajnik zdravstvenog odsjeka Zemaljske vlade. Godine 1874. rođen je u Kneginicu Radovan Marković, šef dječjeg odjela Bolnice milosrdnih sestara u Zagrebu. Umro je 1920.⁽²⁰²⁾. U Varaždinu je 1882. rođen Aleksander Blašković, prvi naš urolog. Umro je u Zagrebu 1953.⁽²²⁰⁾. Godine 1886. rođen je u Varaždinu Dragutin Schwarz. Bio je primarni liječnik kirurškog odjela Bolnice milosrdne braće u Zagrebu, umro je u Beču 1917.⁽²²¹⁾. 1879. g. rođen je u Varaždinu ljekarnik Ljudevit Reicherzer. Bio je i slikar, a poznata je njegova slika »Sajam na Jelačićevom trgu«. 1903. godine je otišao u Ameriku⁽²²²⁾.

O javnim kupalištima u Varaždinu nema podataka gotovo 4 stoljeća. Poznata su ona iz XV. stoljeća kada se kupalo u drvenim kadama pod nadzorom stručnih balneatora. To nisu bila tada kupanja u današnjem smislu i isključivo radi održavanja osobne higijene. Kupališta su iskorištavana radi određenih medicinskih procedura zbog čuvanja ili poboljšanja zdravlja, a ponekad iz terapijskih razloga. Uz kupanje se obično vršio i kakav zahvat: masaža, puštanje krvi flebotomijom ili stavljanjem rogovca, davanje purgativa, klistir i sl. U Varaždinu poslije nije bilo javnog kupališta, osim onog koje je neko vrijeme imao dr. Müller u svojoj kući.

Prvo se javno kupalište nalazilo u sadašnjoj Preradovićevoj ulici (nasuprot gimnaziji) i bilo je vlasništvo obitelji Oršić. Otvoreno je 1890. godine⁽²²³⁾, služilo je isključivo za održavanje osobne higijene građana. Za kupalište se nije vodila osobita briga, pa ga je zub vremena pomalo uništavao i konačno je zbog derutnosti i nehigijenskog stanja zabranjeno za korištenje i zatvoreno 1898. godine. Zgrada napuštenog kupališta postojala je do 1945. kada je pod konac II. svjetskog rata razorena pri bombardiranju grada. Iza odstranjenja ruševina zemljište, na kojem je bilo kupalište, uređeno je i pripojeno parku zgrade u kojoj se nalazi dječji vrtić⁽²³⁾. Tek je 13. lipnja 1899. zaključeno da će se sagraditi novo javno kupalište, do tada su Varaždinci morali putovati na kupanje u Čakovec⁽²²⁴⁾. Početkom mjeseca prosinca 1900. otvoreno je novo javno kupalište u sadašnjoj ulici A. Senoe. Već pri samom otvaranju mnogi su prigovarali izgledu zgrade govoreći da pročelje izgleda kao vlastelinska štala⁽²²⁵⁾. To je kupalište renovirano nešto prije II. svjetskog rata, nakon toga patronat nad njim preuzima Dom zdravlja Varaždin. Ponovno ga je renovirala Gradska općina 1953. godine⁽²³⁾. Kupalište je bilo vrlo frekventirano, ali se slabo održavalo pa je uskoro postalo neuredno i zapušteno. U godinama 1960./61. kao gradski sanitarni inspektor ozbiljno sam pomišljao zatvoriti kupalište zbog vrlo lošeg stanja u njemu radi nemogućnosti održavanja minimalnih higijenskih uvjeta. Zatvoreno je ipak 1966., a zgrada srušena 1968. godine. Na tom je mjestu do 1980. bilo parkiralište automobila, sada je tamo poslovna zgrada. Grad Varaždin nema javno kupalište.

Nakon što je iz zgrade na uglu Vrazove i Hinkovićeve ulice odseljena bolnica, zaključio je Gradski magistrat da tu zgradu adaptira za vojarnu. Odluka je naknadno promijenjena pa je u njoj uređen stan mjesnog vojnog zapovjedništva⁽²²⁶⁾.

30. svibnja 1895. je odlučeno da se troškom od 6.000 forinti sagradi kanal za otpadne vode od današnjeg Franjevačkog trga preko Trga kralja Tomislava do zgrade Muzeja (stare gimnazije) u Pavlinskoj ulici. Gradnju će izvesti Julije Wilert, isti varaždinski graditelj koji je gradio i bolničke zgrade predane na upotrebu godine 1898. Te je godine, kada je građen spomenuti kanal, otvoreno je i gradsko kupalište na Dravi. Sagradio ga je o svom trošku H. Schwarz⁽²²⁷⁾. Kao značajan podatak za komunalnu higijenu spominjem da do godine 1899. ni jedna ulica u Varaždinu nije bila asfaltirana. Te je godine, 27. veljače, donesena odluka o zabrani popravljivanja i pokrivanja kuća i drugih zgrada slamom⁽²²⁸⁾. Prva zgrada u gradu, koja je bila pokrivena ka-

menim pločicama umjesto slamom ili drvenim dašćicama, bio je isusovački samostan – rezidencija – u sadašnjoj Pavlinskoj ulici čije je pokrivanje izvršeno 1673. godine⁽²²⁹⁾. U toj je zgradi danas Fakultet organizacije i informatike.

Od 1861. godine Varaždin je jedinstveno naselje. Do tada su kroz stoljeća postojale dvije potpuno odijeljene jedinice: slobodni i kraljevski grad te starogradska općina. Starogradska je općina nastala od nekadašnjih kmetova nastanjenih sjeverno od tvrđave (starog grada) u predjelu današnje Optujske ulice i Ledina. Ti su kmetovi obavljali sve poslove, pa i zanatske, za potrebe feudalaca vlasnika tvrđave i vojne družade. Stanovnici su općine diferencirani u XIII. stoljeću i sačinjavaju poseban društveni sloj. Imaju vlastitu općinu, administraciju, sud, a poslije i vlastite cehove⁽¹⁹⁵⁾. Ovako podijeljeni građani često su se sukobljavali, ili barem pokazivali međusobnu netrpeljivost, čim bi se negdje sreli. To se još ispoljavalo i oko 1830. godine kada je bio običaj da muškarci nose zelene i plave frakove s bijelim hlačama i visoke cilindre na glavi. Posebno se smatralo modernim i otmjenim nositi jahaće bičeve ili korbače. To je doduše bilo zabranjeno, ali se nitko toga nije pridržavao. Ti su bičevi i korbači imali veliku ulogu pri međusobnim susretima bilo na ulici ili u gostionicama. Razračunavanja, a za njih je bio dovoljan razlog pripadnost gradu ili općini, išla su do krvi i nikakvim se načinom nisu mogla spriječiti. Ti su »običaji« prestali tek kada su iz mode izašli i frakovi i jahaći bičevi⁽²⁰⁷⁾.

1892. godine prijete Varaždinu kolera. Grad je bio pošteđen te bolesti za vrijeme evropske pandemije koja je trajala od 1829. do 1837. kako je spomenuto, no kolera se pojavila u gradu 1849. za vrijeme rata s Mađarima (Jelačić). Godine 1849. umrlo je u gradu od kolere 37 osoba, a osim te bolesti, bilo je još oboljelih od velikih boginja, difterije i ospica⁽¹¹³⁾. Građanstvo je 1892. g. zbog opasnosti širenja kolere obaviješteno da je županijski fizik dr. Gustav Beil (rođen 1854., umro 1925.) preveo upute o liječenju kratelja (kolere) i taj prijevod objavio kao prilog u novinama 13. kolovoza 1892.⁽²³¹⁾ U slijedećem broju »Varaždinskog viestnika« je objavljeno da je u Pasteurovom zavodu u Parizu dr. Christmas izvodio pokuse da utvrdi koliko se mora zakiseliti voda pa da u njoj uginu »bacili« kolere. U tom se članku tvrdi da je voda za piće apsolutno sigurna i da u njoj ima jedan gram citronske kiseline na litri vode⁽²³²⁾. Za vrijeme epidemije kolere u Italiji 1974. g. u našem je dnevnom tisku objavljivano »kao najnovije dostignuće nauke« djelotvornost kiseline iz salata u prevenciji kolere. Stari su Varaždinci to čuli prije 100 godina.

Do travnja 1893. građane se neprekidno upozoravalo na opasnost kolere. U gradu je formirano posebno zdravstveno povjerenstvo koje pooštrava već izdane naredbe prema momentanom kretanju bolesti u svijetu. Tom je prilikom načinjen izolator za eventualne bolesnike i smješten najprije pokraj Drave, a poslije je premješten u blizinu groblja. Zabranjuje se održavanje sajмова u gradu tokom mjeseca studenog 1892. Iza travnja 1893. nema više opasnosti od kolere u Varaždinu^(37, 38, 39, 40, 41, 42).

U rujnu je godine 1892. objavljeno da je Zemaljska vlada isposlovala besplatno liječenje siromašnih osoba ugrizenih od bijesnih ili na bjesnoću sumnjivih životinja. Takvi su se bolesnici mogli liječiti u Pasteurovom zavodu u Budimpešti, sa sobom su morali imati propisanu liječničku uputnicu i svjedodžbu siromaštva od općine. Na željeznicama ministarstava trgovine imali su takvi bolesnici besplatni prijevoz, dok su na južnoj željeznici i riječnim parobrodima uživali popust. Bolesnike se trebalo slati na liječenje dok je rana još bila svježā⁽²³³⁾.

Obligatno zdravstveno osiguranje, osnovano zakonom, prvi je put uvedeno u Hrvatskoj zaključkom zajedničkog Ugarsko-hrvatskog sabora člankom XIV. 1891. »radi podupiranja obrtnih i tvorničkih namještenika u slučaju bolesti«⁽²³⁴⁾. Naredbom kraljevske zemaljske vlade br. 15.459 od 30. ožujka 1892. ustanovljena su sjedišta i opseg rada okružnih blagajni i tom je naredbom ustrojena i Varaždinska okružna blagajna za područje varaždinske županije⁽²³⁵⁾. To je objavljeno preko lokalnih novina i u nji-

ma su u nekoliko nastavaka objašnjena i pravila o dužnostima poslodavaca i pravi-ma korisnika⁽¹⁸⁴⁾. Okružna je blagajna započela radom u Varaždinu 28. siječnja 1894. godine⁽⁹⁵⁾.

Iste godine u mjesecu svibnju pojavilo se u gradu više osoba oboljelih od veli-kih boginja. Nemamo podatke o izvoru zaraze, no pojava bolesnih najrječitije govori da se zaštitno cijepljenje nije provodilo kako su ga zamišljali Krašković i Lueff. Građani su odmah pozivani radi cijepljenja da se bolest ne proširi⁽²³⁶⁾.

Godine 1871. preustrojilo se pjevačko društvo u Varaždinu i predsjednik mu po-staje dr. Ante Schwarz⁽²³⁷⁾. On je rođen 1832. u Požegi, umro je u Zagrebu 1880. Bio je županijski fizik u Varaždinu od 1869.–1875.⁽²²³⁾. Dok je službovao u Varaždinu, za-počeo je publicističkom djelatnošću. U »Narodnim novinama« objavljuje 1870. g. rad »Kako bi se žiteljstvo okuženog predjela protiv pošasti čuvalo«. U varaždinskom tjedniku »Pučki prijatelj« tiskani su članci u nastavcima »Nješto k' strukovnom nazi-vlju« i »O dobru (blekah)«. 1872. godine je izdao popularnu knjižicu »Nješto o ko-leri«. Ponovno se živo raspravlja o osnivanju medicinskog fakulteta u Zagrebu. Dr. Schwarz doprinosi svoj obol tom velikom nastojanju i godine 1873. objavljuje u Za-grebu prvi dio svoje knjige »Opisna anatomija ili razudbarstvo čovječjeg tijela« u kojem je obradio kostur, mišičje i osjetila, a 1874. izlazi mu drugi dio »Opis droblja, živčevlja i žila s popisom terminoloških riječi«. Ta je knjiga prvo veće znanstveno medicinsko djelo pisano izvorno hrvatskim jezikom, a trebala je biti udžbenik anato-mije za studente budućeg medicinskog fakulteta u Zagrebu^(202, 210). Poslije, kao tajnik vlade u odsjeku za zdravstvo, zaslužan je za otvaranje prve primaljske škole i prve bolnice za umobolne u užoj Hrvatskoj. Osnivač je stručnog časopisa »Liječnički vjes-nik« kojemu je bio prvi urednik od 1877.–1880. godine⁽²³⁹⁾. Taj časopis izlazi još i danas.

Godine 1896. umire u Varaždinu dr. Slavoj Mařík, rođen u Ludbregu 1856. Bio je kotarski liječnik i pisao o kljenutima uslijed trovanja arsenom te o privikavanju na arsenik⁽²³⁰⁾. Inicijativom velikog župana Županije varaždinske Radoslava Rubido de Zichy od Zagorja i Zicha osnovana je u Varaždinu godine 1887. podružnica Crve-nog križa⁽²³⁹⁾.

Županijska skupština na prijedlog Gradskog zastupstva od 14. travnja 1894. ime-nuje za gradskog fizika dr. Placida Kralja, a za kotarskog liječnika dr. Slavoljuba Ti-čera. Istovremeno je za prvu gradsku primalju izabrana Josipa Friber, a za drugu Hedviga Kumerle⁽²⁴⁰⁾. Gradski će fizik imati plaću 800 forinti i 200 forinti za stan go-dišnje, a kotarski liječnik 700 forinti godišnje i stan u naravi⁽²¹⁵⁾. Na sjednici Grad-skog zastupstva 15. lipnja 1894. pročitan je dopis zemaljske vlade kojim se odobrava-ju ta imenovanja⁽²⁴¹⁾. Dr. Placido Kralj umro je 17. srpnja 1911. u 74. godini života⁽²⁴²⁾ nadživivši svog kolegu dr. Slavoljuba Tičera koji je umro kao prvi sekundarni liječ-nik nove bolnice u Varaždinu 30. lipnja 1900. u 58. godini života⁽²⁵⁾.

Pod konac 1894. dobiva grad električnu rasvjetu. Prvi javni objekt električni je rasvjetljena novootvorena »Centralna kavana« na Trgu Franje Josipa I. (sada Trg kralja Tomislava) dok je cijeli grad definitivno elektrificiran 17. prosinca 1895.^(243, 244)

Godine 1885. donesene su dvije naredbe Županijske oblasti. Prva je naredba veli-kog župana kojom se zabranjuje održavanje gozbi dok je mrtvac u kući i neposred-no iza pokopa. Donijeta je naredba da svako groblje potpada pod zdravstveno-redarstveni nadzor općine, ako već nije pod nadzorom kotara ili koje više instan-ce⁽²⁴⁵⁾. Određuje se tko je vlasnik groblja, crkvena ili upravna općina. Određeno je kako treba uređivati groblja, kakav treba imati položaj i kakav mora biti sastav tla, udaljenost od naselja, veličina grobova i razmak među njima. Određena je veličina groblja te kada i kako se vrše prekapanja i, konačno, kakve trebaju biti mrtvačni-ce⁽²⁴⁵⁾. Druga je naredba značajnija za sam grad Varaždin. U toj se godini izvodi grad-ska kanalizacija i na nju se mogu priključivati izljevi iz kuća⁽²⁴⁶⁾.

Prvu informaciju o rendgenskim zrakama objavio je pronalazač 1895. godine, a iduće je pokazao prve rendgenske snimke. Šest godina poslije instalirani su prvi rendgen-aparati kod nas: jedan u kirurškom odjelu Bolnice milosrdnih sestara u Zagrebu i jedan u bolnici u Ogulinu. U varaždinskoj je bolnici postavljen prvi rendgen-aparat 1911. godine. Međutim, na sastanku liječnika i ljekarnika u Varaždinu 8. srpnja 1904. liječnik dr. Hinko Blau iz Lepoglave pokazuje rendgensku snimku fungoznog koljena. Rendgenski je aparat već bio nabavljen i postavljen u Lepoglavi⁽²⁴⁷⁾.

Iako su dr. Aleksa Rakovac kao sudionik grupe koju su sačinjavali još liječnici dr. Vancaš i dr. Schönstein izradili »Osnovu za uređenje zdravničkog upraviteljstva u krunovini Hérvatskoj i Slavoniji« godine 1850. i kojom predlažu u ime Zbora liječnika postavljanje liječnika u općinama, to je ostvareno tek zakonom u godini 1894. Od tada možemo govoriti o značajnom napretku i poboljšanju organizacije i provođenja zdravstvene službe. Iz općina nestaju kirurzi, ranarnici i drugi nedovoljno kvalificirani medicinari, a na njihova mjesta dolaze liječnici, doktori medicine⁽²⁴⁸⁾. U županijama se formiraju zdravstvene općine, samostalne ili udružene (uzadružene). Na čelu takve općine je liječnik fakultetski obrazovan medicinar. Samostalna općina prekriva područje upravne općine, a udružena zdravstvena općina područje više upravnih općina. Varaždinska je županija imala 8 kotareva s 36 općina. U godišnjem izvještaju iznesenom na skupštini Varaždinske županije, održanoj 11. lipnja 1894., govorilo se o provedbi Zakona o uređenju zdravstvene službe objavljenom u siječnju te godine. Izvjestitelj navodi da je Županija podijeljena u 15 »uzadruženih« zdravstvenih općina (od 1909. je broj zdravstvenih općina povećan na 16). Formirane su slijedeće zdravstvene općine:

Zdravstvena općina	Broj stanovnika
1. Ivanec - Bednja	24.951
2. Klanjec - Kraljevec - Sela i Tuhelj	17.733
3. Vel. Trgovište - Zabok - Sv. Križ	17.792
4. Krapina - Đurmanec	17.531
5. Bukovec Mali - Đelekovec	12.398
6. Ludbreg - Martijanec - Rasinja	20.846
7. Rijeka Gornja - Breznica	10.211
8. Novi Marof - Varaždinske Toplice	16.973
9. Desinić - Hum	13.469
10. Krapinske Toplice - Pregrada	15.642
11. Biškupec - Jalžabet - Vidovec	21.085
12. Petrijanec - Vinica - Maruševec	21.393
13. Zajezda - Hrašćina	9.319
14. Lobor - Zlatar	13.503
15. Maće - Mihovljan	14.165

Grad Varaždin imao je status slobodnog kraljevskog grada sa samostalnom upravom i nije spadao ni pod koju općinu, kotar ili županiju.

U navedenim zdravstvenim općinama godine 1894. obavljalo je službu 8 kotarskih i 4 općinska liječnika. Bilo je još liječnika na području županije. Osim privatnih bilo ih je namještenih kao županijski, odnosno gradski fizici, u lječilištu Varaždinske Toplice, u kaznioni Lepogava. Osim liječnika bilo je i 9 ljekarnika, 41 primalja, 1 županijski i 6 kotarskih veterinar. Sam grad Varaždin imao je (osim fizika) 2 gradska liječnika, 5 privatnih, 1 gradskog veterinar, 3 ljekarnika, 2 gradske i 8 privatnih primalja⁽²⁴⁹⁾. Na području županije stvaraju se zaklade, iz kojih se namiruju potrebe zdravstvene službe (materijalni troškovi, osobni rashodi i sl.) kao i troškovi liječenja siromaha. Od ukupnog novca, skupljenog kao porez, za zdravstvo se moglo koristiti najviše 2,5%. Za veći postotak novca morao je dati suglasnost Sabor⁽²⁴⁸⁾.

ZDRAVSTVO VARAŽDINA DO KONCA XIX. STOLJEĆA

SAŽETAK

Prikazan je razvoj zdravstva grada Varaždina od najstarije dobi (XIII. stoljeće) do konca XIX. stoljeća kada, postavljanjem liječnika u općinama kao najnižim teritorijalno-administrativnim jedinicama i primjenom zakona o zdravstvenom osiguranju u godini 1894. te otvaranjem nove bolnice u Varaždinu godine 1898., završava jedno doba bogate zdravstvene kulture tog grada. Čitava je materija, zbog lakšeg praćenja i orijentacije, podijeljena u tri poglavlja: 1. Hospitali i bolnice, 2. Ljekarne i ljekarnici, 3. Liječnici i javno zdravstvo.

Tradicija brige za bolesne i nemoćne u Varaždinu seže u daleku prošlost. Ona traje preko 5 stoljeća, a neki je istraživači spominju još daleko prije. Sakupljeni su brojni podaci, pa uz one u Povijesnom arhivu grada izložena je slika brige za čovjekovo zdravlje putem hospitala, bolnica, ljekarni, ljekarnika, liječnika i, u određenom dobu, djelovanjem javnozdravstvenih institucija: gradskih i županijskih fizika i Zdravstvenog vijeća. Opisane su djelatnosti zdravstvenog prosvjećivanja i podizanja zdravstvenog standarda, što se je sve zbivalo ukorak istim nastojanjima i u ostaloj Europi.

GESUNDHEITSWESEN IN DER STADT VARAŽDIN BIS ZUM ENDE DES 19. JHS. Zusammenfassung

Es wird die Entwicklung des Gesundheitswesens in der Stadt Varaždin seit der ältesten Zeit (vom 13. Jh.) bis zum Ende des 19. Jhs. dargestellt. Dann endet nämlich mit der Einstellung der Ärzte in den Gemeinden (den kleinsten territorialen und administrativen Einheiten), mit der Einführung des Gesetzes über die Sozialversicherung (im Jahre 1894) und mit der Eröffnung des neuen Krankenhauses in Varaždin (im Jahre 1898) das Zeitalter der reichen Gesundheitskultur dieser Stadt.

Der ganze Stoff wird wegen des leichteren Begreifens und der übersichtlicheren Orientierung in drei Abschnitte eingeteilt: 1. Hospitale und Krankenhäuser, 2. Apotheken und Apotheker, 3. Ärzte und öffentliches Gesundheitswesen.

Die Tradition der Kranken- und Altersversorgung in Varaždin reicht tief in die Vergangenheit. Sie umfaßt den Zeitraum von 5 Jahrhunderten, und von einigen Forschern wird sie schon viel früher vermutet.

Es wurden zahlreiche Angaben gesammelt, und auf Grund der Beweismittel im Historischen Archiv der Stadt wird eine Darstellung der Fürsorge für die menschliche Gesundheit in Hospitalen, Krankenhäusern und Apotheken (durch Apotheker und Ärzte) und in bestimmten Zeiten auch durch die Wirkung von Anstalten der öffentlichen Gesundheit, d.h. der staatlich beamteten Ärzte der Gemeinde und Gesundheitsrates unterbreitet. Es werden die Tätigkeiten der gesundheitlichen Aufklärung und Erhöhung des gesundheitlichen Standards, was parallel in Europa vor sich ging, dargestellt.

L I T E R A T U R A I I Z V O R I P O D A T A K A

1. LENTIĆ-KUGLI, I.: Varaždin nakon požara 1776., Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture, Zagreb, 1973., str. 7.
2. TARTALJA, H.: Povijest ljekarništva u Varaždinu, Savez farmaceutskih društava Jugoslavije, Sekcija za bolničku farmaceutsku službu, II. savjetovanje, Varaždin, 28. IX. do 1. X. 1967.
3. FILIĆ, K.: Franjevci u Varaždinu, 1944., str. 10, 12.
4. Enciklopedija leksikografskog zavoda, Zagreb, 1958., sv. 3, str. 603.
5. TARTALJA, H.: Hospitalci u Hrvatskoj, »Far. glasnik«, br. 7–8, str. 298, 1961.
6. KUŠEC, S.: Pabirci iz starog Varaždina, »Varaždinske novosti« br. 318, 1936.
7. CVEKAN, P.: Djelovanje franjevaca u Varaždinu, str. 46, 43, 142, Varaždin, 1978.
8. RIJAVEC, A.: Prvi varaždinski liječnici, »Varaždinske vijesti«, br. 1244, 1968.
9. MUŠIĆ, D.: Iz povijesti bolnica, »Pro medico«, LEK Ljubljana, br. 2/IV, str. 22, 1972.
10. Historijski arhiv Varaždin (HAV), Arhiv grada Varaždina (AGV) kutija(k) CII, spis 76.
11. WISSERT, A.: Bilješke o nekim varaždinskim kućama, Spomenica varaždinskog muzeja 1925–1935., Muzealno društvo Varaždin, br. 1, str. 33, 1935.
12. HAV, AGV, k. 55, 76.
13. HAV, AGV, k. CII, 50.
14. HAV, AGV, k. CII, 67.
15. FILIĆ, K.: Varaždinski gradski suci (načelnici), Spomenica varaždinskog muzeja 1925–1935., br. 1, str. 15, 1935.
16. HAV, AGV, k. 82, 105.
17. ANDROIĆ, M., BAYER, V., PUSIĆ, E., ŠTAMPAR, S.: Varaždin u XVIII. stoljeću i političko kameralni studij, Zagreb-Varaždin, 1972., str. 21.
18. DEDUŠ, V.: Varaždin, Varaždin i Hrvatsko Zagorje, MCMXXXVI, str. 125.
19. WISSERT, A.: Bilješke o nekim varaždinskim kućama, Spomenica varaždinskog muzeja 1925–1935., str. 53–54, 1935.
20. DEDUŠ, V.: Varaždin, Varaždin i Hrvatsko Zagorje, MCMXXXVI, str. 123.
21. ČABRIJAN, J., GORENC, M.: Pregled povijesti Varaždinskih Toplica, »Vjesnik muzealaca i konzervatora Hrvatske«, br. 5, str. 16.
22. Statuten des von Sr. kais. königl. apostolischen Majestät allerhöchstdigst genehmigten Wohlthätigkeits-Vereins zu Warasdin, Agram, Buchdruckerei des Karl Albrecht, 1865.
23. FILIĆ, K.: Zdravstvo Varaždina tijekom stoljeća, rukopis, vlasništvo autora.
24. STRAHONJA, E.: Iz prošlosti varaždinske bolnice, »Acta medicorum«, Varaždin, br. 1, str. 86, 1975.
25. PIASEK, G.: Javna gradska bolnica Franje Josipa I. u Varaždinu, »Acta medicorum«, Varaždin, br. 2, str. 60, 1975.
26. »Varaždinski viestnik«, br. 47, 1900.
27. PIASEK, G.: Bolnica »Saluti« u Novom Marofu, »Lij. vjesnik«, god. 97, str. 106, 1975.
28. JANKOVIĆ, J.: Pabirci po povijesti županije varaždinske, Brzotisak Stj. pl. Platzter, Varaždin, 1898, str. 75.
29. JANKOVIĆ, J.: Op. c. str. 98.
30. GRMEK, M., D.: Ljekarnici u nekadašnjem javnom životu Hrvatske, »Farm. glasnik«, br. 7–8, str. 274, 1955.
31. JANKOVIĆ, J.: Op. c., str. 89.
32. JANKOVIĆ, J.: Op. c., str. 61.–62.
33. PEROŠ, R.: Keramika i ljekarničko posuđe u svijetu i kod nas, »Farm. glasnik«, br. 11, str. 410, 1961.
34. JANKOVIĆ, J.: Op. c., str. 84.
35. STRAHONJA, E.: Ponešto o građi za medicinsku povijest grada Varaždina u razdoblju od 1850. do 1900., neobjavljen rukopis (ljubežnošću autora).
36. PIASEK, G.: Neki podaci o kugi u Varaždinu i okolici od XVI. do XVIII. stoljeća, Godišnjak gradskog muzeja Varaždin, br. 5, str. 67, 1975.
37. »Varaždinski viestnik«, br. 35, 1892.
38. »Varaždinski viestnik«, br. 36, 1892.
39. »Varaždinski viestnik«, br. 43, 1892.
40. »Varaždinski viestnik«, br. 44, 1892.
41. »Varaždinski viestnik«, br. 12, 1893.

42. »Varaždinski viestnik«, br. 15, 1893.
43. ANDROIĆ, M.: Prvi apotekari, »Varaždinske vijesti«, br. 1313, 1970.
44. PICHLER, L.: Stare varaždinske ljekarne i ljekarnici (I), »Farm. glasnik«, br. 6, str. 220, 1951.
45. KLJUČENKO-FOLGAR, V.: Povijest varaždinske ljekarne »Dr. Gaj«, Zagorski kalendar, str. 130, 1962.
46. ŠIPUŠ, D.: 300 godina ljekarne u Ivanić-Kloštru, »Saopćenja«, PLIVA, Zagreb, br. 1, sv. 15, str. 51–52, 1972.
47. HAV, AGV, k. 20, 102.
48. HAV, AGV, k. 69, 16
49. HAV, AGV, k. 89, 34
50. HAV, AGV, k. 89, 25
51. HAV, AGV, k. 65, 8
52. MINARIK, F.: Zdravstvo mesta Kamnik v starejši dobi, »Farm. glasnik«, br. 12, str. 459, 1961.
53. HAV, AGV, k. 7, 122
54. HAV, AGV, k. 7, 46.
55. HAV, AGV, k. 7, 85.
56. HAV, AGV, k. 57, 14.
57. HAV, AGV, k. 8, 25.
58. HAV, AGV, k. CII, 81.
59. HAV, AGV, k. 61, 28.
60. HAV, AGV, k. CII, 91.
61. HAV, AGV, k. 55, 106.
62. HAV, AGV, k. 60, 81.
63. HAV, AGV, k. 60, 88.
64. HAV, AGV, k. 55, 107.
65. HAV, AGV, k. 8, 105.
66. HAV, AGV, k. 57, 14.
67. HAV, AGV, k. 8, 166.
68. HAV, AGV, k. CII, 39.
69. JANKOVIĆ, J.: Op. c., str. 98.
70. METZGER, M.: Fragmenti za povijest ljekarne u Klanjcu s posebnim osvrtom na bivšu samostansku ljekarnu, »Far. glasnik«, br. 2, str. 86, 1955.
71. Enciklopedija leksikografskog zavoda, Zagreb, sv. 5, str. 688, 1962.
72. PICHLER, L.: Stare varaždinske ljekarne i ljekarnici (II), »Farm. glasnik«, br. 7, str. 269, 1951.
73. HAV, AGV, k. 72, 97.
74. HAV, AGV, k. 73, 179.
75. HAV, AGV, k. 47, 79.
76. HAV, AGV, k. 67, 31.
77. HAV, AGV, k. 67, 23.
78. HAV, AGV, k. 1, 33.
79. HAV, AGV, k. 32, 3.
80. HAV, AGV, k. 77, 117.
81. HAV, AGV, k. 54, 79.
82. HAV, AGV, k. 20, 102.
83. HAV, AGV, k. 55, 125.
84. PIASEK, G.: Antun Dominik de Grassi, »Acta medicorum«, Varaždin, god. II., br. 1, str. 66, 1976.
85. ANDROIĆ, M., BAYER, V., PUSIĆ, E., ŠTAMPAR, S.: Op. c., str. 57.
86. HAV, AGV, k. 46, 24.
87. JANKOVIĆ, J.: Op. c., str. 85.
88. JANKOVIĆ, J.: Op. c., str. 91.
89. FILIĆ, K.: Postanak i razvitak varaždinskog šetališta, »Varaždinske vijesti«, br. 1205, 1968.
90. FILIĆ, K.: Postanak i razvitak varaždinskog šetališta, »Varaždinske vijesti«, br. 1206, 1968.
91. BAZALA, V.: Lijekovi i otrovi važni za kulturnu i medicinsku povijest«, »Far. glasnik«, br. 7–8, str. 395, 1955.

92. ČABRIJAN, J.: Ljekarna u Varaždinskim Toplicama, »Farm. glasnik«, br. 7–8, str. 283, 1960.
93. TARTALJA, H.: Suradnja Zbora liječnika Hrvatske i Zbora ljekarnika na organizaciji zdravstva, Iz hrvatske medicinske prošlosti, Spomen knjiga ZLH, str. 268, Zagreb, 1954.
94. »Varaždinski vjesnik«, br. 26, 1898.
95. Izvješće upravnog odbora i kr. podžupana županije Varaždinske ob uredovnom djelovanju pomenutog odbora, kr. županijske i područnih joj kotarskih oblasti za vrieme od 1. siečnja do 31. prosinca 1894. – Tisak Josipa Platzera sin, Varaždin, 1895.
96. Enciklopedija leksikografskog zavoda, Zagreb, sv. 4, str. 436, 1959.
97. WISSERT, A.: Nekoliko podataka o varaždinskim liječnicima, »Lij. vjesnik«, god. 60, str. 79, 1938.
98. Op. c., str. 116.
99. FILIĆ, K.: Svjedodžba Mihajla Dysclera, kirurga u Požunu (Bratislavi) Franji Sveršiću kirurgu i brijaču, »Lij. vjesnik« god. 84, str. 807, 1962.
100. WISSERT, A.: Pravila ranarničkog ceha Varaždina, J.A.Z.U., Zagreb, Odjel za filozofiju i društvene nauke, »Starine«, br. 48, str. 231, 1958.
101. ANTAUER, Đ.: Povijest kirurškog ceha u Varaždinu, »Far. glasnik«, br. 2, str. 61, 1968.
102. HORVAT, R.: Varaždin koncem 16. vijeka, Zemaljska tiskara, Zagreb, 1912. (Preštampano iz »Vjesnika kr. zemalj. arhiva«).
103. Znameniti i zaslužni Hrvati od 925–1925, Zagreb, 1925., str. XVIII.
104. Znameniti i zaslužni Hrvati od 925–1925., Zagreb, 1925., str. XLVII–XLIX.
105. DEDUŠ, V.: Op. c., str. 122.
106. ANDROIC, M., ILIJANIĆ, M.: Varaždin, Izdanje Prosvjetnog vijeća Općine Varaždin, 1957.
107. HORVAT, R.: Povijest Varaždina, rukopis u Gradskom muzeju Varaždin, str. 108.
108. HORVAT, R.: Hrvatski državni liječnici u XVII. stoljeću, »Lij. vjesnik«, god. 53, str. 352, 1931.
109. DUGAČKI, V.: Liječnici kemičari, »Saopćenja«, PLIVA, Zagreb, br. 14, str. 110, 1971.
110. HAV, AGV, k. 45, 105.
111. HAV, AGV, k. 55, 152.
112. HAV, AGV, k. 31, 20.
113. CHLOUPEK, D.: Mortalitet i natalitet u Varaždinu od XVIII. vijeka do danas, »Miscelanea«, br. 4, str. 97, 1941., Biblioteka CHZ, Zagreb.
114. GRMEK, M., D.: Inauguralne disertacije hrvatskih, srpskih i slovenačkih liječnika (1600–1865.), »Starine« J.A.Z.U., knjiga 43, str. 203, Zagreb, 1951.
115. HORVAT, R.: Povijest grada Varaždina, rukopis u Gradskom muzeju Varaždin (GMV), str. 312.
116. HAV, AGV, k. 31, 16.
117. THALLER, L.: Povijest medicine Hrvatske i Slavonije od 1770–1850., str. 41, Karlovac, 1927.
118. HAV, AGV, Radikalni arhiv (R. a.), fasciculus (fasc) LVII, 1436.
119. FILIĆ, K.: Varaždin, vodič i adresar, Turistički ured Varaždin, 1955., str. 11.
120. HAJDUK, S.: Rad na arheologiji mr. ph. Josipa Čabrijana, »Farm. glasnik«, br. 10, str. 374, 1972.
121. THALLER, L.: Op. c., str. 72.
122. HAV, AGV, k. 76, 82.
123. HAV, AGV, k. 47, 92.
124. HAV, AGV, k. 26, 5.
125. HAV, AGV, k. 93, 29.
126. HAV, AGV, k. 28, 8.
127. ŠTAJDUHAR, J.: Prikaz naočala na varaždinskoj cehovskoj škrinji iz XVIII. stoljeća, Iz hrvatske medicinske prošlosti – Spomen knjiga ZLH, str. 202, Zagreb, 1954.
128. ŠAKIĆ, D.: Naočari, Medicinska enciklopedija leksikografskog zavoda, Zagreb, str. 175, sv. 7, 1963.
129. PIASEK, G.: Djelatnost nekih varaždinskih liječnika oko zbrinjavanja radnika i defektnih osoba u prošlosti, »Arhiv za hig. rada i toksikologiju«, J.A.Z.U., vol. 28, str. 361, Zagreb, 1977.
130. THALLER, L.: Op. c., str. 36.
131. HORVAT, R.: Povijest Varaždina, rukopis GMV, str. 360.
132. THALLER, L.: Op. c., str. 34.
133. HAV, AGV, k. 95, 62.
134. PIASEK, G.: Antun Dominik de Grassi, »Acta medicorum« br. 1, str. 65, Varaždin, 1976.
135. HAV, AGV, k. 56, 5.

136. PIASEK, G.: Ivan Krstitelj Lalangue, »Acta medicorum«, br. 1. str. 65, Varaždin, 1975.
137. HAV, AGV, k. 1, 52.
138. HAV, AGV, k. 70, 5.
139. HORVAT, R.: Povijest Varaždina, Rukopis, GMV, str. 391.
140. Znameniti i zaslužni Hrvati 925–1925., str. LXII, Zagreb 1925.
141. HAV, AGV, k. 57, 123.
142. THALLER, L.: Op. c., str. 38.
143. THALLER, L.: Op. c., str. 35.
144. HAV, AGV, k. 5, 41.
145. GRMEK, M., D.: Prvijenac hrvatske medicinske književnosti, Biblioteka K.P.D.H.Z. »Matija Gubec«, sv. 1, Zagreb, 1957.
146. THALLER, L.: Op. c., str. 37.
147. THALLER, L.: Op. c., str. 44.
148. THALLER, L.: Op. c., str. 33.
149. ANDROIĆ, M.: Primalje u 18. stoljeću, »Varaždinske vijesti«, br. 1312, 1970.
150. ANDROIĆ, M., BAYER, V., PUSIĆ, E., ŠTAMPAR, S.: Op. c., str. 54.
151. HAV, AGV, k. 3, 15.
152. HAV, AGV, k. 3, 55.
153. GLESINGER, L.: Gerhard van Swieten, Medicinska enciklopedija leksikografskog zavoda, sv. 9, str. 395, Zagreb, 1964.
154. GRMEK, M., D.: Ivan Krstitelj Lalangue, Medicinska enciklopedija leksikografskog zavoda, sv. 6, str. 311, Zagreb, 1962.
155. GRMEK, M., D.: Prvijenac hrvatske medicinske književnosti Biblioteka K.P.D.H.Z. »Matija Gubec«, sv. 1, str. 5, Zagreb, 1957.
156. Enciklopedija leksikografskog zavoda, sv. 6, str. 384, Zagreb, 1962.
157. THALLER, L.: Op. c., str. 32.
158. THALLER, L.: Op. c., str. 18.
159. TARTALJA, H.: Još jedan rukopis o dijetalnim propisima iz 18. stoljeća, »Farm. glasnik«, br. 2–3, str. 100, 1961.
160. JANKOVIĆ, J.: Op. c., str. 54.
161. HAV, AGV, k. 4, 73.
162. HAV, AGV, k. XLVI, 43.
163. FILIĆ, K.: Od brijača do liječnika »Varaždinske vijesti«, br. 687, 1959.
164. PIASEK, G.: Prilog poznavanju javnozdravstvenih i socijalnih prilika u Varaždinu u drugoj polovici XVIII. stoljeća, »Lij. vjesnik«, god. 98, str. 47, 1976.
165. HAV, AGV, k. 8, 12.
166. HAV, AGV, k. 60, 115.
167. HAV, AGV, k. 69, 119.
168. THALLER, L.: Op. c., str. 30.
169. Medicinska enciklopedija, sv. 6, str. 311, Zagreb, 1962.
170. THALLER, L.: Op. c., str. 40.
171. GRMEK, M., D.: O meštiriji pupkoreznoj, Biblioteka K.P.D.H.Z. »Matija Gubec«, sv. 5, Zagreb, 1958.
172. METZGER, M.: Lalangue o našim kupalištima, »Farm. glasnik«, br. 11, str. 345, 1955.
173. THALLER, L.: Op. c., str. 69.
174. JANKOVIĆ, J.: Op. c., str. 57.
175. Znameniti i zaslužni Hrvati od 925–1925., str. LXIV, Zagreb, 1925.
176. THALLER, L.: Op. c., str. 31.
177. JANKOVIĆ, J.: Op. c., str. 59.
178. ŠIŠIĆ, F.: Pregled povijesti hrvatskog naroda, Matica Hrvatska, Zagreb, 1962., str. 338.
179. JANKOVIĆ, J.: Op. c., str. 62.–64.
180. PICHLER, L.: Statistika »Varaždinske novosti«, br. 425, 1938.
181. ZMAJČIĆ, B.: Medicinski simboli u grbovima naših liječnika, ljekarnika i ranarnika, Iz hrv. med. prošlosti, Spomen knjiga ZLH, str. 120, Zagreb, 1954.
182. THALLER, L.: Op. c., str. 43.
183. Enciklopedija leksikografskog zavoda, sv. 5, str. 335, Zagreb, 1961.
184. PIASEK, G.: Prilog proučavanju razvoja zdravstvenog osiguranja u Varaždinu s posebnim osvrtom na prve godine rada Okružne blagajne, Godišnjak gradskog muzeja Varaždin, br. 5, str. 77, 1975.

185. ANDROIĆ, M.: Pravila varaždinskog ceha pećara-lončara na hrvatskom jeziku iz 1717. godine s nekim podacima o varaždinskim pećarima-lončarima od 16. do 19. stoljeća, »Arh. vjesnik«, XI–XII, str. 81, 1968–69.
186. BELOŠEVIĆ, S.: Županija varaždinska i slob. i kralj. grad Varaždin, Zagreb, 1926., str. 155.
187. Pravilnik o zakladi utemeljenoj na podporu udovica i neimućnih članova građanske uniformirane oružane fusilierske divizije i glasbene bande u slob. i kralj. gradu Varaždinu, Varaždin, 1881.
188. »Hrvatska straža«, br. 8, 1886.
189. BELOŠEVIĆ, S.: Op. c., str. 168–169.
190. THALLER, L.: Op. c., str. 64.
191. THALLER, L.: Op. c., str. 75.
192. JANKOVIĆ, J.: Op. c., str. 75.–76.
193. FILIPAN, B.: Podatak iz spomenice Osnovne škole u Varaždinskim Toplicama, obavijest kod autora.
194. ANDROIĆ, M., BAYER, V., PUSIĆ, E., ŠTAMPAR, S.: Op. c., str. 46.
195. ANDROIĆ, M., ILJANIĆ, M.: Varaždin, Izdanje Prosvjetnog vijeća Općine Varaždin, Varaždin, 1957.
196. HONTI, J.: Putovanja Richarda Brighta po Hrvatskoj, »Lij. vjesnik«, god. 91, str. 446, 1969. Prijevod: Ž. Dürrigl.
197. JANKOVIĆ, J.: Op. c., str. 92.
198. JANKOVIĆ, J.: Op. c., str. 93.
199. HORVAT, R.: Povijest Varaždina, rukopis u GMV, str. 502.
200. HORVAT, R.: Povijest Varaždina, rukopis u GMV, str. 552.
201. THALLER, L.: Op. c., str. 100.
202. GRMEK, M., D.: Hrvatska medicinska bibliografija I., Izdavački zavod Jugoslavenske akademije, Zagreb, 1955.
203. GRMEK, M., D.: Inauguralne disertacije hrvatskih, srpskih i slovenačkih liječnika (1600–1865), J.A.Z.U., »Starine«, knjiga 43, str. 130, Zagreb, 1951.
204. HORVAT, R.: Povijest Varaždina, rukopis u GMV, str. 473–474.
205. BELOŠEVIĆ, S.: Op. c., str. 168.
206. HORVAT, R.: Povijest Varaždina, rukopis u GMV, str. 527.
207. JANKOVIĆ, J.: Op. c., str. 102.
208. GRMEK, M., D.: Inauguralne disertacije hrvatskih, srpskih i slovenačkih liječnika (1600–1865), J.A.Z.U., »Starine«, knjiga 43, str. 143, Zagreb, 1951.
209. GRMEK, M., D.: ibidem, str. 188.
210. PIASEK, G.: Doprinos varaždinskih liječnika medicinskoj publicistici do osnutka »Liječničkog vjesnika«, »Lij. vijesnik«, god. 99, str. 579, 1977.
211. THALLER, L.: Op. c., str. 109, 101.
212. THALLER, L.: Op. c., str. 96.
213. KALLAY, J.: Iz povijesti stomatologije, »Pro medico«, LEK, Ljubljana, br. 2/IV, str. 97, 1972.
214. »Varaždinski vjestnik«, br. 2, 1893.
215. HORVAT, R.: Povijest Varaždina, rukopis u GMV, str. 613.
216. »Varaždinski vjestnik«, br. 38, 1893.
217. HORVAT, R.: Povijest Varaždina, rukopis u GMV, str. 440.
218. BELICZA, B.: Prve hrvatske liječnice, »Lij. vijesnik«, god. 92, str. 1192, 1970.
219. BELICZA, B.: Žene u medicine kroz vjekove s posebnim osvrtom na prve liječnice kod nas, »Pro medico«, LEK, Ljubljana, br. 2/IV, str. 60, 1972.
220. GRMEK, M., D.: Blašković Aleksandar, Med. enciklopedija leksikografskog zavoda Zagreb, sv. 2, str. 92, 1958.
221. PIASEK, G.: Dragutin (Karl) Schwarz, »Acta medicorum«, god. III., br. 1, str. 79, Varaždin.
222. Znameniti i zaslužni Hrvati 925–1925., str. 228, Zagreb, 1925.
223. HORVAT, R.: Povijest Varaždina, rukopis u GMV, str. 590/a.
224. HORVAT, R.: ibidem, str. 630.
225. HORVAT, R.: ibidem, str. 633.
226. HORVAT, R.: ibidem, str. 626.
227. HORVAT, R.: ibidem, str. 618/a.
228. HORVAT, R.: ibidem, str. 628.
229. HORVAT, R.: ibidem, str. 264.
230. GRMEK, M., D.: Hrvatska medicinska bibliografija II., J.A.Z.U. Zagreb, 1970.
231. »Varaždinski vjestnik«, br. 33, 1892.

232. »Varaždinski viestnik«, br. 34, 1892.
233. »Varaždinski viestnik«, br. 36, 1892.
234. »Varaždinski viestnik«, br. 51, 1893.
235. Pravila blagajne za potporu bolesnika okružja županije varaždinske, Knjigotiskara J. B. Stiflera, Varaždin, 1905.
236. »Varaždinski viestnik«, br. 18, 1894.
237. HORVAT, R.: ibidem, str. 525.
238. GRMEK, M., D.: Schwarz Ante, Medicinska enciklopedija leksikografskog zavoda Zagreb, sv. 8, str. 645, 1963.
239. HORVAT, R.: ibidem, str. 591/a.
240. »Varaždinski viestnik«, br. 20, 1894.
241. HORVAT, R.: ibidem, str. 613/a.
242. HORVAT, R.: ibidem, str. 683.
243. »Varaždinski viestnik«, br. 50, 1894.
244. »Varaždinski viestnik«, br. 51, 1895.
245. »Varaždinski viestnik«, br. 29, 1895.
246. »Varaždinski viestnik«, br. 34, 1895.
247. Petrović, F.: Počeci dijagnostičke rendgenologije u Hrvatskoj, Iz hrv. medicinske prošlosti, Spomen knjiga ZLH, Zagreb, 1945., str. 291.
248. GLESINGER, L.: Medicina u Hrvatskoj od 1874. do danas, Iz hrv. medicinske prošlosti, Spomen knjiga ZLH, Zagreb, 1954., str. 67.
249. PIASEK, G.: Javno zdravstvo varaždinske županije koncem XIX. i početkom XX. stoljeća, Godišnjak gradskog muzeja Varaždin, god. 8, str. 105–113, 1988.

-
- * vojnici sv. Ivana Jeruzalemskog (str. 214)
 - ** »za oporavak slabih, utjehu bolesnih i prijem bilo kojeg putnika. Stoga bolesni, siromasi, stranci kao i ostali prolaznici milosrdno su prihvaćani« (str. 214)
 - * Gradski hospital slobodnog i kraljevskog grada Varaždina podignut 1776., obnovljen 1827. i 1903. (str. 216)
 - * Prema kazivanju preč. dr. M. Markova nekadašnjeg stanovnika te zgrade. (str. 217)
 - * Iz saznanja spas 1890. (str. 223)
 - * podatak spomenut u emisiji radio Zagreba 28. IX. 1980. (str. 230)
 - ** Zdravstveni zakon. (str. 230)
 - * Smrti nema lijeka. (str. 234)
 - * predziđe kršćanstva. (str. 240)
 - * ostaci ostataka. (str. 241)
 - ** najodličniji, preuzvišeni gospodin. (str. 241)
 - *** presvijetli doktor medicine. (str. 241)
 - * Dr. Ivan Baptist Matzamrot se još spominje i kao dr. Ivan Baptist Maczacurachy. Vjerojatno se radi o različitoj transkripciji istog prezimena. (str. 242)
 - ** za grad Varaždin i okolicu. (str. 242)
 - * vinograd (str. 243)
 - * Cvijet medicine (str. 248)
 - ** Mineralne vode slavne varaždinske županije (str. 248)
 - *** Medicinski izvještaj o Varaždinskim Toplicama. (str. 248)
 - **** groblje krivovjernih (str. 248)
 - * Uputa narodu o njegovom zdravlju (str. 249)
 - ** Medicina sela (str. 249)
 - *** Kratka poduka o porodiljstvu (str. 249)
 - * Uputa za gradsku primalju (str. 251)
 - ** Rasprava o ljekovitim vodama kraljevina Hrvatske i Slavonije itd. itd. (str. 251)
 - *** Rad Ivana Lalanguea o mađarskim ljekovitim vodama (str. 251)
 - * »Ivan Krstitelj L' Alangue liječnik grada Varaždina 25 godina, opskrbljen svim presvetim sakramentima katoličkog obreda umro je u dobi oko 56 godina i pokopan na javnom groblju sv. Vida«. (str. 253)

- ** »Slavni liječnik Mihael Hinterholzer umro je i pokopan u kripti župne crkve 16. travnja«. (1800. g.). (str. 253)
- * Pomozi si sam. (str. 254)
- * »Rijetka opažanja kod bolesnika proučavana u bečkoj klinici Brownovom metodom prikupljanja po dr. Ivanu Golubiću«. (str. 255)
- * Galsko društvo. (str. 257)
- ** »Ne živi samo za sebe, nego koristi i drugima«. (str. 257)
- * »Kratki povijesni pregled mineralogije«. (str. 259)

Primljeno: 1993–11–20